

ALEKSANDER LIMISIEWICZ, ALEKSANDRA PANKIEWICZ*

OBECNOŚĆ KONI W GRODZIE WROCŁAWSKIM. MOŻLIWOŚCI I PROBLEMY INTERPRETACYJNE

THE PRESENCE OF HORSES IN THE WROCŁAW STRONGHOLD. INTERPRETATION POSSIBILITIES AND PROBLEMS

ABSTRACT: This article addresses the problem of equine presence in the Wrocław stronghold. In order to identify places where horses were possibly kept, all finds associated with these animals were taken into account: remains of hair, bones, horseshoes and horseshoe nails, spurs, elements of harnesses, etc. Based on the spatial distribution of these accessories, buildings were identified in which equines could have been kept. The presence of horses was also noted in the streets and empty squares, as well as within a larger enclosure located near the cathedral. An attempt was also made to identify the space inhabited by the riders. These issues are presented in the context of changes in the sociotopography and overall development of the Wrocław stronghold between the second half of the 10th century and the mid-13th century.

KEY WORDS: horse, early Middle Ages, breeding, Piast state, Wrocław

WPROWADZENIE

W tematyce prowadzonych wojen, a przede wszystkim zaplecza wojskowego państwa Piastów, dość często podnosi się problem stacjonowania wojów, w tym konnych, na grodach. Zagadnienie to z zasady rozpatrywane jest przez pryzmat znalezisk militarnych związanych z obecnością grup zbrojnych (Nadolski 1954, 102-106; Wachowski 1984, 40-69, 71; Moździoch 1990, 75-81; Górecki 2001, 126-149; Kaźmierczak 2014; Danielewski 2021, 69-93), rzadziej próbowano zestawiać zabytki poświadczające użytkowanie wierzchowców ze źródłami pisanymi na ten temat (Danielewski 2015). Niekiedy poświęca się uwagę samym koniom, aczkolwiek zazwyczaj przedmiotem zainteresowania są w tym przypadku szczątki zwierząt (np. Wyrost *et al.* 1979; Chrzanowska, Krupska 2003; Dzierżęcka *et al.* 2008; Janeczek *et al.* 2014; Janeczek *et al.* 2024), rzadziej inne aspekty użytkowania wierzchowców (np. Jaworski *et al.* 2020). W praktyce badawczej tylko wyjątkowo

* Corresponding author: **Aleksandra Pankiewicz**, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław; e-mail: ohlap@poczta.onet.pl; <https://orcid.org/0000-0002-1831-6367>

Aleksander Limisiewicz, badacz niezależny; e-mail: aleksanderlimisiewicz@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5136-905X>

Received: 15.09.2024; **Revised:** 7.01.2025; **Accepted:** 30.01.2025

Przegląd Archeologiczny Copyright © 2025 by Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

This article is published in an open access under the **CC BY 4.0 license** (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

łączy się zestaw zabytków dotyczących zarówno koni, jak i jeźdźców (Danielewski 2015; Danielewski, Wrzesiński 2024; w mniejszym stopniu Makowiecki *et al.* 2023). Dla Wrocławia zostały omówione obie kategorie znalezisk – oporządzenie jeździeckie i szczątki kostne omawianej grupy zwierząt (Jaworski *et al.* 2020; Pankiewicz 2023, 251-257)¹. Ani dla tego ośrodka, ani dla innych grodów nie próbowano jednak wskazać miejsc przetrzymywania koni. Takie podejście nie dziwi, kojarzone jest bowiem z praktykowaną przez starsze pokolenia badaczy próbą przypisania konkretnej funkcji każdemu elementowi zabudowy osad otwartych i obronnych (np. Szafraniec 1961, 13-125). Metoda ta rzeczywiście sprzyja licznym nadinterpretacjom i całkiem słusznie została skrytykowana (np. Moździoch 2002, 195-202). Pokłósiem owej, druzgocącej krytyki jest jednak niemal zupełne zarzucenie próby określenia przeznaczenia konkretnych obiektów mieszkalnych, gospodarczych oraz innych miejsc szczególnych (np. obszarów niezabudowanych) na grodach.

W niniejszym artykule powrócono do problemu funkcji przestrzeni, skupiając się na znaleziskach związanych z końmi. Wzięto pod uwagę wszystkie zabytki, które mogą świadczyć zarówno o obecności samych wierzchowców, jak i akcesoria związane z ich utrzymaniem i jeździectwem. Na tej podstawie podjęta została próba identyfikacji miejsc, gdzie mogły być trzymane te zwierzęta, ale także próba odróżnienia przestrzeni przeznaczonej dla koni od tej, którą zamieszkiwali ich właściciele. Studia te prowadzono w oparciu o znaleziska ze środkowej i środkowo-wschodniej części grodu (wykopy I-II/K, III/K, IIIA/1-IIIA/3, IIIF oraz VI – ryc. 1), która nadal pozostaje najlepiej przebadaną partią stanowiska. Niestety wartość pozostałych odkryć nie jest aż tak znacząca z powodu: rozpoznania tylko górnych warstw, lokalizacji wykopów na obszarach zajętych przez nawarstwienia późnośredniowieczne i nowożytnie oraz konstrukcje obronne, a także szczątkowy stan publikacji źródeł. Niemniej odwołano się do wszystkich przykładów, które mogą rzucić nieco światła na kwestię obecności koni na grodzie wrocławskim. Dane te zostały przeanalizowane na tle zmian społecznych za-

chodzących na wrocławskim Ostrowie Tumskim od schyłku X do połowy XIII w.

Problematyki obecności koni w najbliższym otoczeniu człowieka nie sposób analizować całkowicie w oderwaniu od roli tych zwierząt w kulturze wczesnego średniowiecza. Niejednokrotnie podkreślano funkcję konia jako stworzenia ściśle związanego ze światem *sacrum*: słowiańskimi wierzeniami, wróżbami i szeroko rozumianym życiem duchowym. Taki obraz symboliki wierzchowców wpływa zarówno z analizy źródeł pisanych, jak i pozostałości materialnych. Studia nad kulturową rolą konia cieszą się zresztą znacznie większym zainteresowaniem niż kwestia chowu tych zwierząt (np. Gediga 1996; Baron 2012; Łukaszyk 2012; Szczepanik 2021; Kajkowski 2022; Makowiecki *et al.* 2023). W niniejszym tekście zagadnienia związane z funkcją konia w życiu religijnym ówczesnych społeczności ograniczymy jednak do niezbędnego minimum, koncentrując się na praktycznej stronie użytkowania wierzchowców.

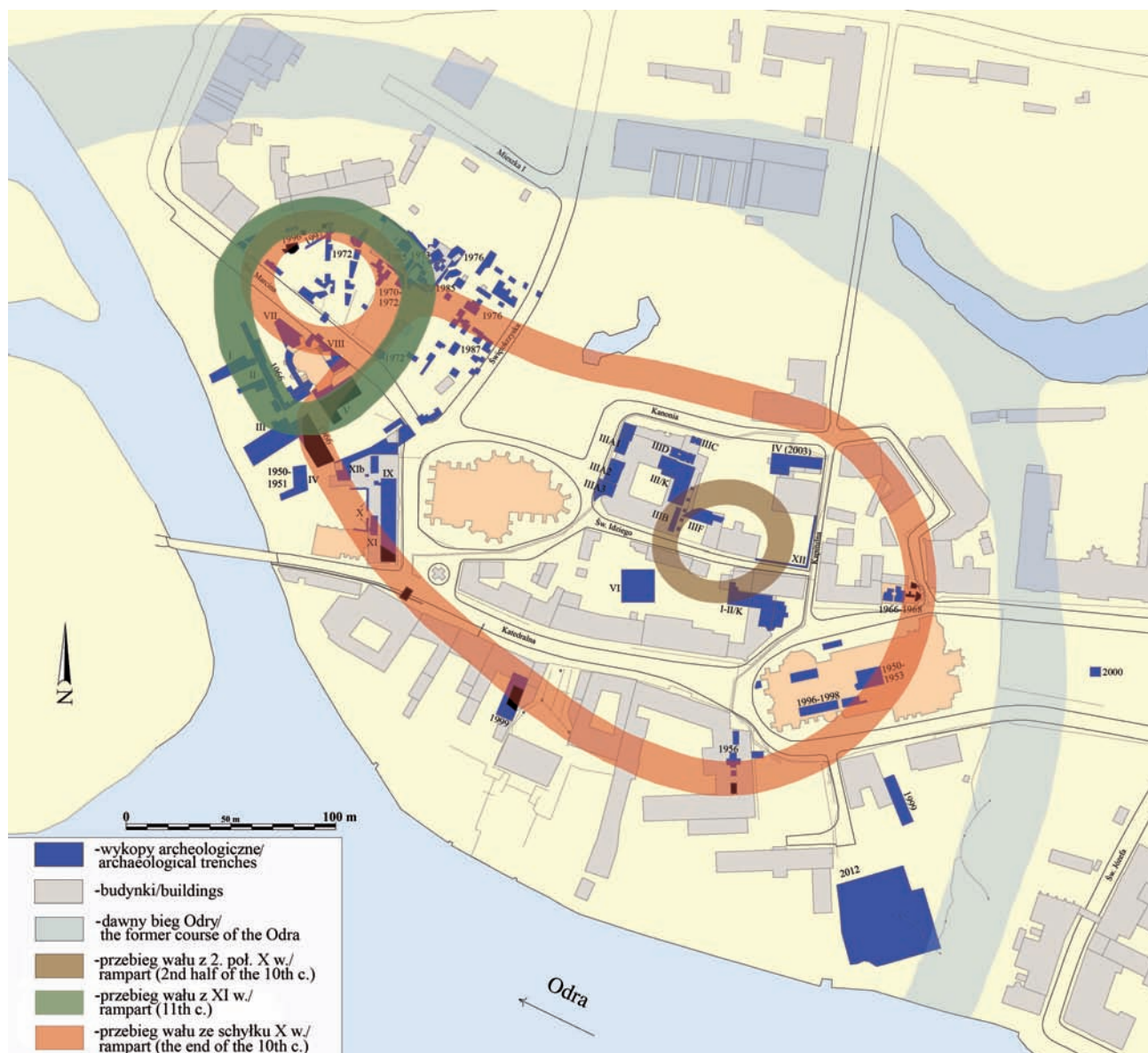
Analizując problem obecności koni na grodach, trzeba też zaznaczyć, że przestrzeń otoczona wałami nie jest zazwyczaj kojarzona z przetrzymywaniem tych ssaków. Hodowli wierzchowców dopatrywano się raczej poza obrębem głównych ośrodków, w wyspecjalizowanych osadach służebnych o nazwach: Konary, względnie: Konarskie, Kobylniki lub Koniu chy (Buczek 1958, 29-33; Moździoch 1990, 101-102; Modzelewski 2000, mapa; Danielewski 2015, 6-63²). W związku z tym rodzi się pytanie – czy konie przetrzymywano na terenie grodów, a jeśli tak, to jaka mogła być skala tego zjawiska i czy zwierzęta te przebywały na obszarze umocnionym tylko doraźnie, czy też były tam stale przetrzymywane albo nawet odbywał się ich regularny wychów.

MATERIAŁY I METODY

Szczególnie problematyczna może się wydawać identyfikacja miejsc pobytu koni na obszarze wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. Wręcz anegdotyczne są powiedzenia jednego z najbardziej zasłużonych badaczy stanowiska Józefa Kaźmierczyka, typu: „tu stał koń”, które chociaż były poparte spostrzeżeniami

¹ W opracowaniu, w którym uwzględniono między innymi uzbrojenie i oporządzenie jeździeckie (Pankiewicz 2023), celowo odstąpiono od szczegółowego omawiania podków i podkowiaków, bowiem te kategorie zabytków miały być przedmiotem odrębnych studiów.

² Ostatni z wzmiankowanych autorów pisze wprawdzie, że „niemożliwym był wychów wierzchowców w jednym miejscu, gdzie rezydował władca”, ale jednocześnie większość z przytoczonych przykładów oporządzenia jeździeckiego pochodzi właśnie z grodów.

Ryc. 1. Wrocław Ostrów Tumski. Rozplanowanie wykopów archeologicznych na tle linii fortyfikacji z różnych czasów

Fig. 1. Wrocław Ostrów Tumski. Map of archaeological trenches shown in the context of the lines of the ramparts from different times

mi terenowymi i niebywałą intuicją tego badacza, niestety często nie zostały należycie przedstawione w publikacji. Pojawiały się wprawdzie stwierdzenia, że dany obiekt wypełniał „gnój koński”, ale trzeba do nich podchodzić ostrożnie. Szczątki organiczne rzeczywiście znakomicie zachowują się na wyspie tumskiej; do tego stopnia, że po przeszło 1000 lat charakterystyczny pozostaje nie tylko wygląd mierzwy, ale też jej zapach. Z drugiej strony pozostałości warstw tego typu nigdy nie były przedmiotem analiz, z wyjątkiem niewielkiej próby ziemi pochodzącej z badań w latach 2000-2001, a określonej jako torf drzewny

z resztkami drobnych nasion (Tomaszewska 2015, 418, ryc. 1g). Tymczasem badania próbek zarówno samej ziemi, jak i odchodów zwierzęcych, które także zachowały się we Wrocławiu, może potwierdzić obecność koni w obrębie grodu, jak to wykazano np. dla Ostrówka w Opolu (Grzywiński 1962, 546), czy też pozwala na identyfikację obiektów takich jak stajnie (Dejmal *et al.* 2014). Na grodzie wrocławskim także próbowano wydzielać pomieszczenia przeznaczone dla zwierząt, w tym dla koni. Kryterium identyfikacji takich miejsc miała być konstrukcja plecionkowa, niewielkie gabaryty budynków oraz obecność w ich

wnętrzach warstw gnoju (Romanow 2008, 142-165). Ostatnia z wymienionych cech budzi wątpliwości o tyle, że mierzwa stanowi treść zarówno samych warstw osadniczych, jak i obiektów, a występuje zarówno w pomieszczeniach uznanych za mieszkalne, jak i za gospodarcze (Kaźmierczyk *et al.* 1978-1980; Kaźmierczyk 1991; 1993; 1995). Powszechne zaleganie gnoju w nawarstwieniach wiąże się częściowo ze specyfiką miejsca. Ostrów Tumski, jak sama nazwa sugeruje, dawniej był wyspą. Na grodzie wczesnośredniowiecznym nie było ani zbyt dużych możliwości, ani tradycji, aby takie nieczystości usuwać. W konsekwencji we wczesnym średniowieczu poziom gruntu podniósł się o 3-4 m. Odwołując się do kryterium techniki wznoszenia budynków, trzeba natomiast zaznaczyć, że funkcja pomieszczeń plecionkowych była różnorodna. Uznawane były one za mieszkalne, miejsca przechowywania żywności, łaźnie czy szeroko rozumiane obiekty gospodarcze (literatura jak wyżej; także Limisiewicz 2020). Właściwie dotychczas nie prowadzono szeroko zakrojonych studiów nad przeznaczeniem poszczególnych budynków na wrocławskim Ostrowie Tumskim, jednak nieliczne analogie europejskie pozwalają rzeczywiście doszukiwać się stajni, przynajmniej w niektórych obiektach o konstrukcji plecionkowej (Dejmał *et al.* 2014).

W próbie lokalizacji miejsc przebywania koni ograniczoną przydatność ma szacowanie wielkości populacji na podstawie liczebności kości tych ssaków. Oczywistym jest, że materiał osteologiczny wyznacza tu raczej przestrzeń oprawiania tuszy, tudzież użytkowania wyrobów z kości końskich. Zwierzęta te nie uchodzą wprawdzie za typowe gatunki konsumpcyjne, ale ślady spożycia koniny nie należą do rzadkości (np. Makowiecki 2001, 98-99; Iwaszczuk 2014, 81-84; Jaworski *et al.* 2020, 10-11). Rozliczne są także przykłady praktycznego wykorzystania szczątków końskich przez społeczności wczesnośredniowieczne. Analiza znalezisk z Ostrowa Tumskiego wykazała też pewną zbieżność pomiędzy liczebnością kości końskich a innymi znaleziskami związanymi z użytkowaniem żywych zwierząt pod wierzch (Jaworski *et al.* 2020). W niniejszym opracowaniu zwrócono także uwagę na pewne specyficzne części szkieletu końskiego, jak np. kopyta czy czaszki, tym bardziej, że zwłaszcza te ostatnie są interpretowane jako przejawy praktyk magicznych (Gediga 1996; Baron 2012, 453-458; Łukaszyk 2012, 12-20; Makowiecki *et al.* 2023). Nieprzypadkowo zwrócono uwagę na frekwencję łyżew kościanych. Na grodzie wrocławskim przedmioty te wykonywano najczęściej z kości

kończyn końskich (śródręcza, śródstopia i promieniowej; Jaworski 1990, 87-88, tab. 17; 1993, 23-50, 263, tab. 34; Jaworski *et al.* 2020, 4-8, fig. 2, 3). Podjęto więc próbę korelacji obecności tego typu szczątków z miejscami, gdzie być może przetrzymywano konie. Obok szczątków kostnych innym wyznacznikiem pobytu wierzchowców na terenie wrocławskiego Ostrowa Tumskiego może być obecność sierści i włosów tych zwierząt. Tu jednak trzeba mieć na uwadze dość szerokie zastosowanie włosów końskiego zarówno w średniowieczu, jak i czasach nowożytnych. Wykonywano z niego przykładowo pędzle, szczotki, sznury i struny do instrumentów muzycznych, ponadto sierść koni i innych zwierząt stosowana była w grabarstwie, a także jako wypełniacz poduszek i sienników (Samsonowicz 1982, 53-112; Jaworski *et al.* 2020, 9). Z włosów wierzchowców wykonywano też ozdobne plecionki (Kaźmierczyk *et al.* 1978, 139, ryc. 24e; Zamelska-Monczak, 2019, 198-199, ryc. V.2.910; Jaworski *et al.* 2020, 9, fig. 5). Włosie końskie było znajdowane na wrocławskim Ostrowie Tumskim na tyle często, że nie przypuszcza się, żeby było to związane wyłącznie z praktycznym zastosowaniem tego surowca. Raczej jest świadectwem przebywania wierzchowców w obrębie grodu.

Jedną z kategorii zabytków niewykorzystanych dotąd w studiach nad socjotopografią grodu wrocławskiego są podkowy i podkowiaki. Podkowiaki to łatwe do rozpoznania wytwory kowalskie, łączące podkowę z kopytem zwierzęcia pociągowego. Uwzględniono tutaj znaleziska z wykopów charakteryzujących się dość dużym arealem umożliwiającym powiązanie omawianych artefaktów z charakterem dawnej zabudowy. Podkowy i podkowiaki uznano za zabytki związane z samym koniem, a ich zagęszczenie może wyznaczać miejsca przebywania koni. Trzeba jednak mieć na uwadze, że podkowy gubione były także, a może przede wszystkim, w czasie podróży³, dlatego zawsze analizowany będzie kontekst odkrycia tego typu znalezisk. Inaczej rzecz się ma w przypadku akcesoriów takich jak ostrogi, elementy siodła, ogłowia końskiego etc. Są to przedmioty wyznaczające miejsce przebywania nie tyle konia, co jeźdźca, choć rzecz jasna trzeba mieć na uwadze możliwość ich zgubienia w pobliżu zwierzęcia (Dejmał *et al.* 2014, 3). Podobnie należy się zapatrywać na znaleziska przyborów do

³ Na temat znajdowania podków i innych akcesoriów związanych z koniem, zarówno w stajniach, jak i na drogach, zobacz: Clark 1995, 1-2; Dejmał *et al.* 2014, 3.

pielęgnacji koni, np. zgrzebeł, które także wzięto pod uwagę.

Wszystkie te zabytki zestawiono ze sobą i powiązano z zabudową i sposobem zagospodarowania przestrzeni. Dopiero na tej podstawie zaczęto wyciągać wnioski na temat potencjalnych miejsc, gdzie trzymano konie.

OBECNOŚĆ KONI NA GRODZIE WROCŁAWSKIM W ŚWIETLE ZNALEZISK Z OKRESU OD 2. POŁOWY (SCHYŁKU?) X DO 2. ĆWIERCI XI W.⁴

To właśnie pierwszy etap funkcjonowania grodu wrocławskiego, przypadający od czasów jego powstania około lat 60. X w. do okresu kryzysu państwa Piastów w latach 30. XI w., wiązany jest zazwyczaj ze stacjonowaniem załogi zbrojnych – w domyśle wojowników konnych (Moździoch 1990, 75-82; 2004, 328-330; Pankiewicz 2023, 251-257, 333).

Sugestie te zdaje się potwierdzać już obecność pojedynczych ostróg w warstwach datowanych na schyłek X i początki XI w. Są to okazy należące do typu I:1 wg Hilcerówny (1956, 22-30), bardzo starannie wykonane i zdobione cynowaniem. W tych poziomach odkryto także zdobione elementy ogłowa końskiego (przegląd poniżej). Wzmiankowane zabytki wiążą się jednak nie tyle ze zwierzętami, co z właścicielami oporządzenia jeździeckiego. O przetrzymywaniu wierzchowców w przestrzeni otoczonej wałami może natomiast świadczyć występowanie włosia końskiego.

Włosie odkryto między innymi w wykopie I-II/K usytuowanym około 50 m na północny zachód od katedry, między dzisiejszym Placem Katedralnym, a ulicami św. Idziego i Kapitulną (ryc. 1). Wystąpiło ono w budynku 3, w warstwie T (przełom X/XI oraz pierwsze dekady XI w.). Obiekt wzniesiony był w konstrukcji zrębowej i zaopatrzony w drewnianą

podłogę oraz palenisko. Określony został on jako mieszkalny, o czym też może świadczyć znalezione w jego wnętrzu wyposażenie takie jak przesłiki czy osetki. Zdobioną ostrogę odkryto natomiast około 5 m na północny wschód od opisanych relikwów, w pobliżu budynku nr 1 (ryc. 2).

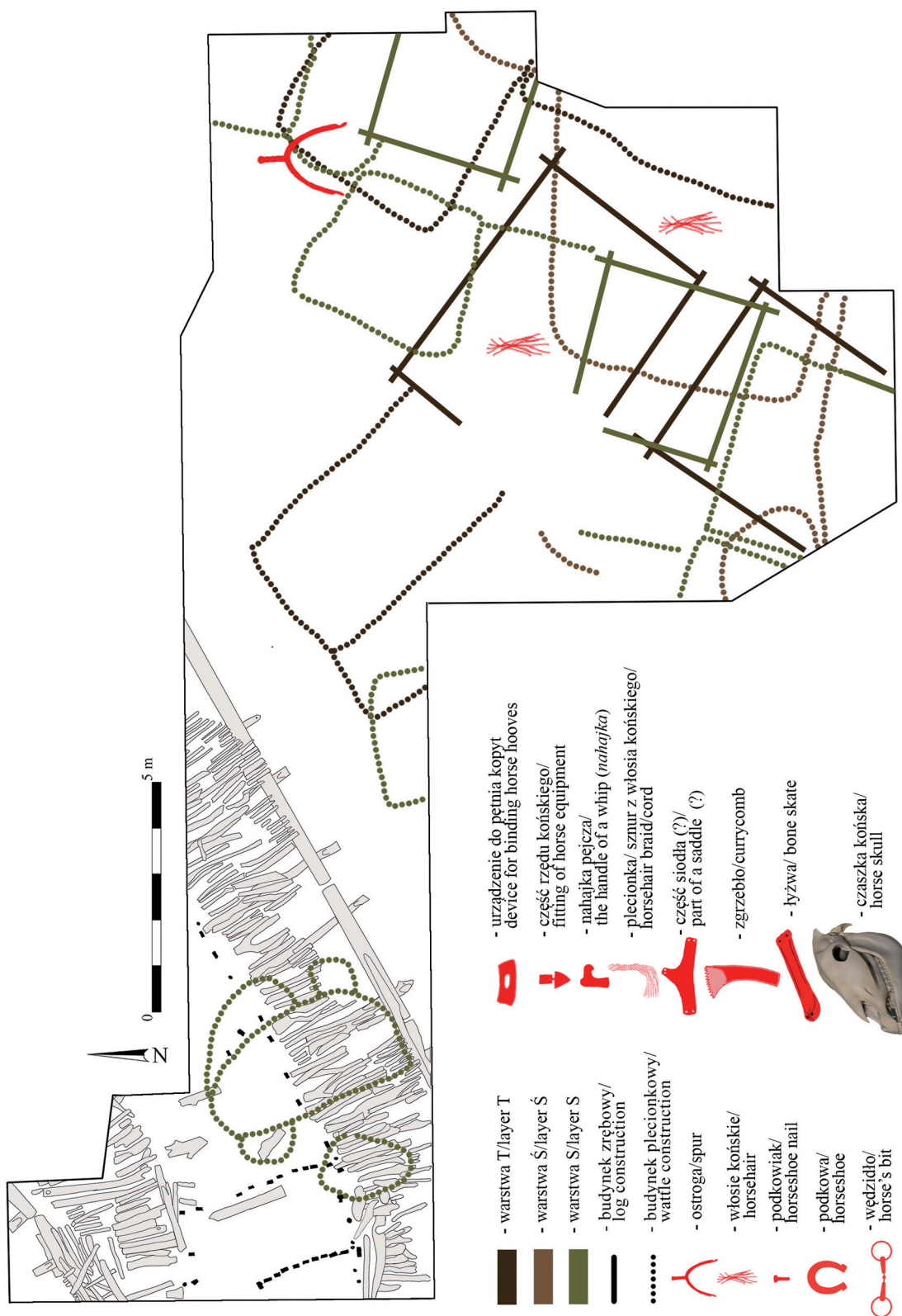
Włosie końskie zalegało także w budynku nr 2 z warstwy Ś (1. ćwierć XI w.), w podobnej lokalizacji (ryc. 1, 2). Obiekt z warstwy Ś był to duży budynek plecionkowy o wymiarach 6 x ponad 6,5 m. Przypuszczalnie jego długość wynosiła około 10 m. We wnętrzu budowli odsłonięto części wozu w postaci rozwory i osi wozu, a także przedmiot skórzany określony mianem „bata lub pejcza” (Kaźmierczyk *et al.* 1980, 87, ryc. 3, 9). Nie wyklucza się, że mogły być tu trzymane zwierzęta pociągowe razem z wozami zaprzęgowymi. Na taką możliwość już wskazywano w odniesieniu do grodu wrocławskiego (Romanow 2008, 142-165).

W kolejnej warstwie S zmienił się układ zabudowy w tym rejonie. Była ona już bardziej gęsta i uporządkowana. Nadal koncentrowała się ona w części wschodniej i południowo-wschodniej badanego obszaru, ale pojawiły się też pierwsze zabudowania w partii północno-zachodniej (ryc. 2). Domostwa skupione były tu wokół niewielkiego placu. W warstwie S pojawiły się też płoty plecionkowe, które być może wytyczały odosobniony kwartał zabudowy (Kaźmierczyk *et al.* 1979, 133-139; 1980, 91-102, ryc. 13). Analogiczny układ powtarzał się także w kolejnych poziomach osadniczych (por. fragment poniżej).

W wykopie VI, oddalonym o 40-50 m na zachód od omawianego uprzednio obszaru, nie stwierdzono zbyt licznych znalezisk związanych z utrzymaniem koni, ale pewne ich nagromadzenie odnotowano w obrębie warstw XI/XII, XI, X, IX/X i IX, datowanych właśnie na okres od schyłku X do pierwszych dekad XI w. Odkrycia te koncentrowały się w południowo-zachodniej części wykopu, w pobliżu (lub w obrębie) budynku⁵, którego zarys był czytelny w kolejnych poziomach osadniczych (ryc. 3). Sama konstrukcja budowli zmieniała się natomiast i w starszych poziomach była plecionkowa, w młodszych zrębowa. W pobliżu obiektu, w kolejnych warstwach znajdowano kępki sierści końskiej. Z tej lokalizacji pochodzi także dobrze zachowane wędzidło (Ostrowska 1961, 195,

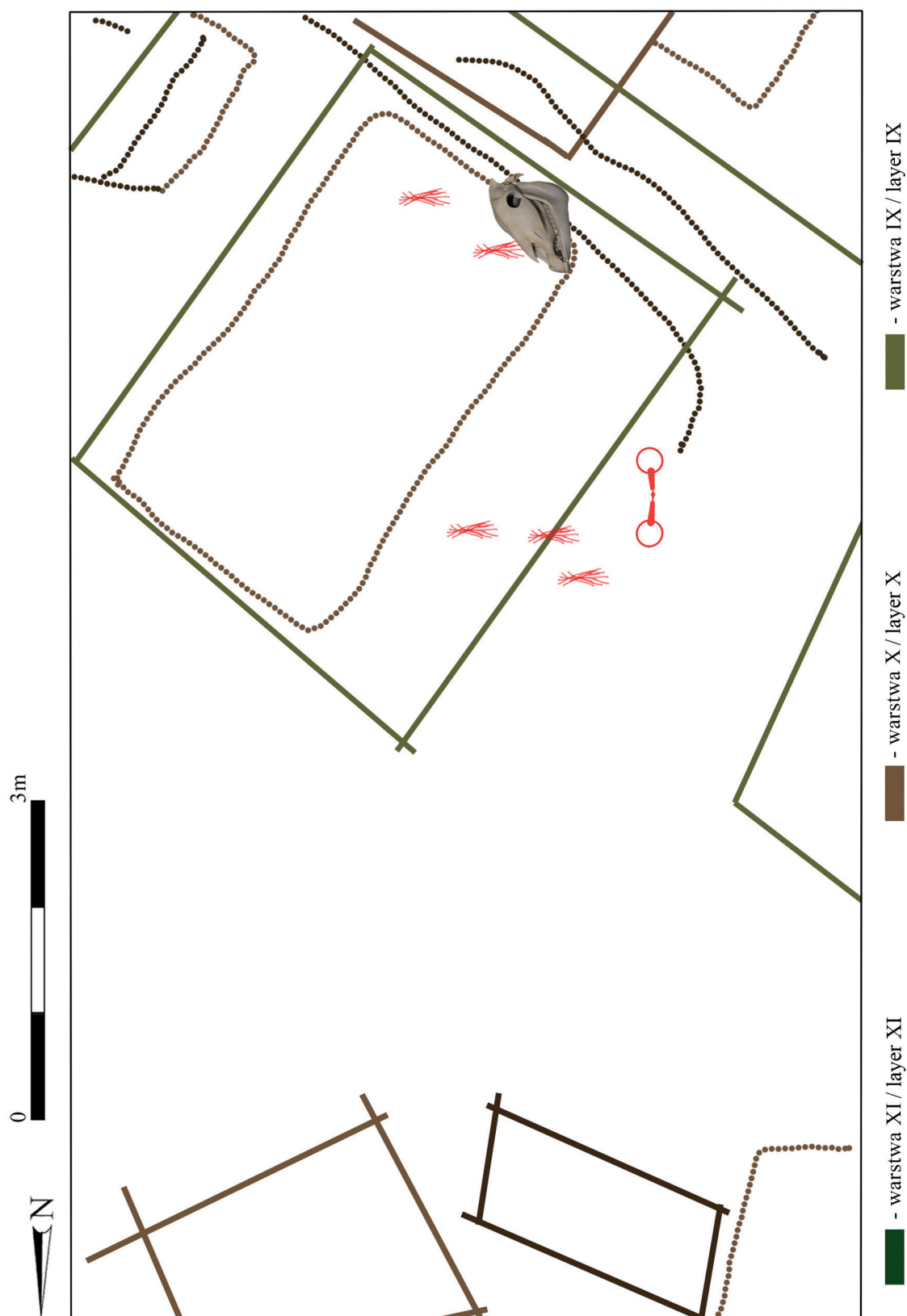
⁴ Datowanie nawarstwień na stanowisku Wrocław Ostrów Tumski uległo pewnej korekcie w stosunku do zaproponowanego pierwotnie przez badaczy. Jego rewizję przeprowadzono w oparciu o daty dendrochronologiczne, występowanie pojedynczych numizmatów i innych „zabytków wydzielonych”, a także korelację warstw na podstawie zmian w ich zabudowie i poziomów zalegania. W niniejszym tekście będziemy się posługiwać aktualnym datowaniem (Pankiewicz 2023, tab. 3, także 49-50, 75-76, 95-98, 109-112, tab. 2, 4-6, tam dokładne podstawy chronologii nawarstwień).

⁵ Lokalizacja ta nie jest precyzyjna, bowiem ogranicza się do ćwiartek ara 1201a i b, jakkolwiek znaleziska te nie byłyby jednak rozmieszczone, ich skupienie jest bardzo wyraźne (ryc. 3).

Ryc. 2. Wrocław Ostrow Tumski, wykop I-II/K, warstwy T, Ś, S (przełom X i XI oraz 1. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątków końskich; na podstawie Kaźmierczyk *et al.* 1980, ryc. 3, 9, 13, z modyfikacjami.

Fig. 2. Wrocław Ostrow Tumski. Trench I-II/K, Layers T, Ś, S (turn of the 10th and 11th centuries and the first quarter of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk *et al.* 1980, Figs. 3, 9, 13, compiled by the authors

Ryc. 3. Wrocław Ostrow Tumski, wykop VI, warstwy XI, X, IX (schyłek X w., przełom X i XI oraz I. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątków końskich; na podstawie Ostrowska 1961, ryc. 5-7, z modyfikacjami; legenda patrz ryc. 2

Fig. 3. Wrocław Ostrow Tumski. Trench VI, Layers XI, X, IX (end of the 10th century and the first quarter of the 11th century).

Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Ostrowska 1961, Figs. 5-7, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

ryc. 9). Ponadto w pobliżu ściany budynku odkryto czaszkę, ułożoną analogicznie jak większość ofiar zakładzinowych, z głów końskich, pochodzących ze stanowiska (ryc. 3; por. także fragment poniżej). W opisie obiektu najmłodszej z wymienionych faz odnotowano tylko, że zalegały tam liczne kości zwierzęce, nie sprecyzowano jednak, jakiego gatunku. Ze względu na znaczną frekwencję kolców kościanych w budynku, wyrażono natomiast przypuszczenie, że była to pracownia obróbki kości (Ostrowska 1961, 183-184, ryc. 5-7). Warto odnotować, że obok opisanych powyżej znalezisk w warstwach XII-IX wykopu VI występuje też szereg zabytków szczególnych, które wiążą się zarówno z kulturą elit owego czasu, jak i domniemaną grupą zbrojnych. W poziomach osadniczych z okresu od około połowy XI do 2. połowy XI w. włącznie liczebność tego typu przedmiotów spadła (Moździoch 2004, 328-333; Pankiewicz 2023, 62-63, 86-87, 102), podobnie jak śladów związanych z hodowlą koni.

W wykopach III/K i IIIA/2 nie stwierdzono występowania włosia końskiego w tym okresie. Odkryto tu natomiast pojedyncze elementy rzędu końskiego. Pobocznicą wędzidła znaleziona została w budynku 2, w warstwie E2, wykopu IIIA/2 (ryc. 4), której czas depozycji określono na 1. ćwierć XI w. (Pankiewicz 2023, 269-270, ryc. 173). Z odkrywki III/K, z poziomu datowanego jeszcze na X w. pochodzi jedna z najstarszych i najbardziej reprezentacyjnych ostróg ze stanowiska (ryc. 5; Rzeźnik 2000, 141-142, ryc. 4). Nieco młodszy horyzont reprezentuje przedmiot znaleziony w budynku nr 4, warstwy F1 z przełomu X i XI w., uznany wstępnie za okucie księgi, zaś później za element ogłowia końskiego (Kaźmierczyk 1991, ryc. 52; Pankiewicz 2023, 255-257, 269, ryc. 172).

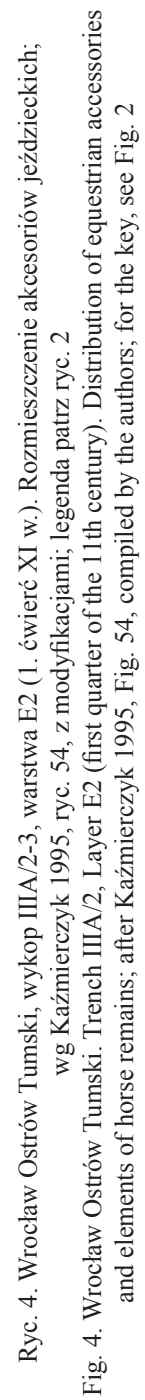
Z racji niewielkich gabarytów i znacznego przeobrażenia przez średniowieczną i nowożytną zabudowę relatywnie mało znalezisk związanych z końmi dostarczył wykop IV/03. W najstarszym poziomie osadniczym (warstwa C3) datowanym na 4. ćwierć X i 1. ćwierć XI w. odkryto fragmenty obiektu plecionkowego wypełnionego płatami mierzwy. Obiekt ten określono jako „zagrodę dla zwierząt”. Nie sprecyzowano, jakie zwierzęta miałyby tam przebywać, ale tuż obok odkryto dobrze zachowane zgrzebło, które mogło służyć do pielęgnacji sierści końskiej (Bykowski *et al.* 2004, 114-118, ryc. 14e).

Zabytki z wykopów III/K i IV/03 znajdowały się w budynkach mieszkalnych lub w ich najbliższym otoczeniu (ryc. 5). Takie rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i różnorodnych znalezisk związanych

ze zwierzętami, będącymi przedmiotem niniejszego opracowania, jest także charakterystyczne dla wszystkich omawianych lokalizacji w centralnej części grodu większego z tego czasu (wykopy I-II/K, III/K, IIIA/2 oraz VI – ryc. 1-5). Zabudowania te były zlokalizowane w odległości od kilku do kilkunastu metrów od linii najstarszych umocnień Ostrowa Tumskiego, z 2. połowy X w. Przypuszcza się, że nawet po wzniesieniu nowego wału u schyłku X w. ten „stary” pas fortyfikacji był nadal widoczny w terenie (por. ryc. 1 oraz ryc. 2, 5), a jego obszar pozostawał niezabudowany (Kaźmierczyk *et al.* 1979, 120-122, 133; 1980, 73, 75-76, 85, 91, ryc. 1, 3, 9; Kaźmierczyk 1991, 64, 84-85, ryc. 32, 33, 35, 53, 60, 65, 71, 77). Dopiero pod koniec omawianego okresu częściowo zagospodarowano ten teren. W wykopie I-II/K w warstwie S z 1. ćwierci XI w. na dawnym wale zlokalizowane były jamy do magazynowania pożywienia, określone jako zespół spichlerzy (ryc. 2; Kaźmierczyk *et al.* 1979, 137-139; 1980, ryc. 13). W wykopie III/K przejściowa zabudowa linii wcześniejszych umocnień pojawiła się już u schyłku X i na przełomie X i XI w. (warstwy F3, F1), ale przestrzeń ta została na stałe zagospodarowana dopiero około połowy XI w. (warstwa D; Kaźmierczyk 1991, *passim*). Najwcześniej do zajęcia terenu po wale doszło w obrębie wykopu IIIF, gdzie został on już zabudowany na przełomie X i XI oraz w 1. ćwierci XI w. (warstwy E3, E2 – Limisiewicz *et al.* 2015, 66-74, ryc. 8-10). Trzeba też zaznaczyć, że obszar dawnego wału pełnił rolę szczególną (np. lokalizacja spichlerzy), co skłania do przypuszczeń, że był to areal książęcy, wyłączony z zabudowy. Spostrzeżenia te będą kluczowe w dalszych rozważaniach nad funkcją przestrzeni grodu wrocławskiego, a także próbą lokalizacji w jej obrębie miejsc, gdzie mogły przebywać konie.

OBECNOŚĆ KONI NA GRODZIE WROCŁAWSKIM W ŚWIETLE ZNALEZISK Z OKRESU OD 2. ĆWIERCI DO SCHYŁKU XI W.

Okres ten nieprzypadkowo wydzielono w studiach nad obecnością wierzchowców na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Wszak to na lata 30. przypadał głęboki kryzys polityczny państwa Piastów, którego przezwyciężenie miałyby się wiązać z likwidacją drużyny i ograniczeniem militarnej roli grodów (np. Labuda 1992, *passim*; Nadolski 1994, 37-40; Kuratowska 2002, 121-156). W dotychczasowym uję-

Ryc. 4. Wrocław Ostrów Tumski, wykop IIIA/2-3, warstwa E2 (1. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich; wg Kaźmierczyk 1995, ryc. 54, z modyfikacjami; legenda patrz ryc. 2

Fig. 4. Wrocław Ostrów Tumski. Trench IIIA/2, Layer E2 (first quarter of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kąrmierczyk 1995, Fig. 54, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 5. Wrocław Ostrow Tumski, wykop III/K, warstwy F2, F1 i E5 (schylek X w., przełom X i XI oraz 1. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich; na podstawie Kaźmierczyk 1991, ryc. 33, 35, 53, z modyfikacjami; legenda patrz ryc. 2

Fig. 5. Wrocław Ostrow Tumski. Trench III/K, Layers F2, F1, E5 (turn of the 10th and 11th centuries and the first quarter of the 11th century). Distribution of equestrian accessories; after Kaźmierczyk 1991, Figs. 33, 35, 53, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

ciu dziejów Wrocławia zapaść polityczna z czasów Mieszka II i okres jej zażegnania w dobie rządów Kazimierza Odnowiciela miała też znacząco odbić się w obrazie społecznym tego ośrodka. Wówczas gród miał być powoli opuszczany przez zamieszkujące je rycerstwo z rodzinami. Od około połowy XI i w 2. połowie tegoż stulecia miało nastąpić także zubożenie kultury materialnej i kryzys surowcowy objawiający się przewagą budownictwa plecionkowego (Moździoch 2004, 328-330). Badania nad zabytkami i stratygrafią całego stanowiska prowadzone przez ostatnie lata wykazały, że kryzys wyznaczający schyłek pierwszej monarchii piastowskiej nie wywołał aż tak znaczących zmian w strukturze społecznej ludności grodu wrocławskiego, która nie zmieniła się gruntownie po połowie XI w. (Pankiewicz 2023, 334-356).

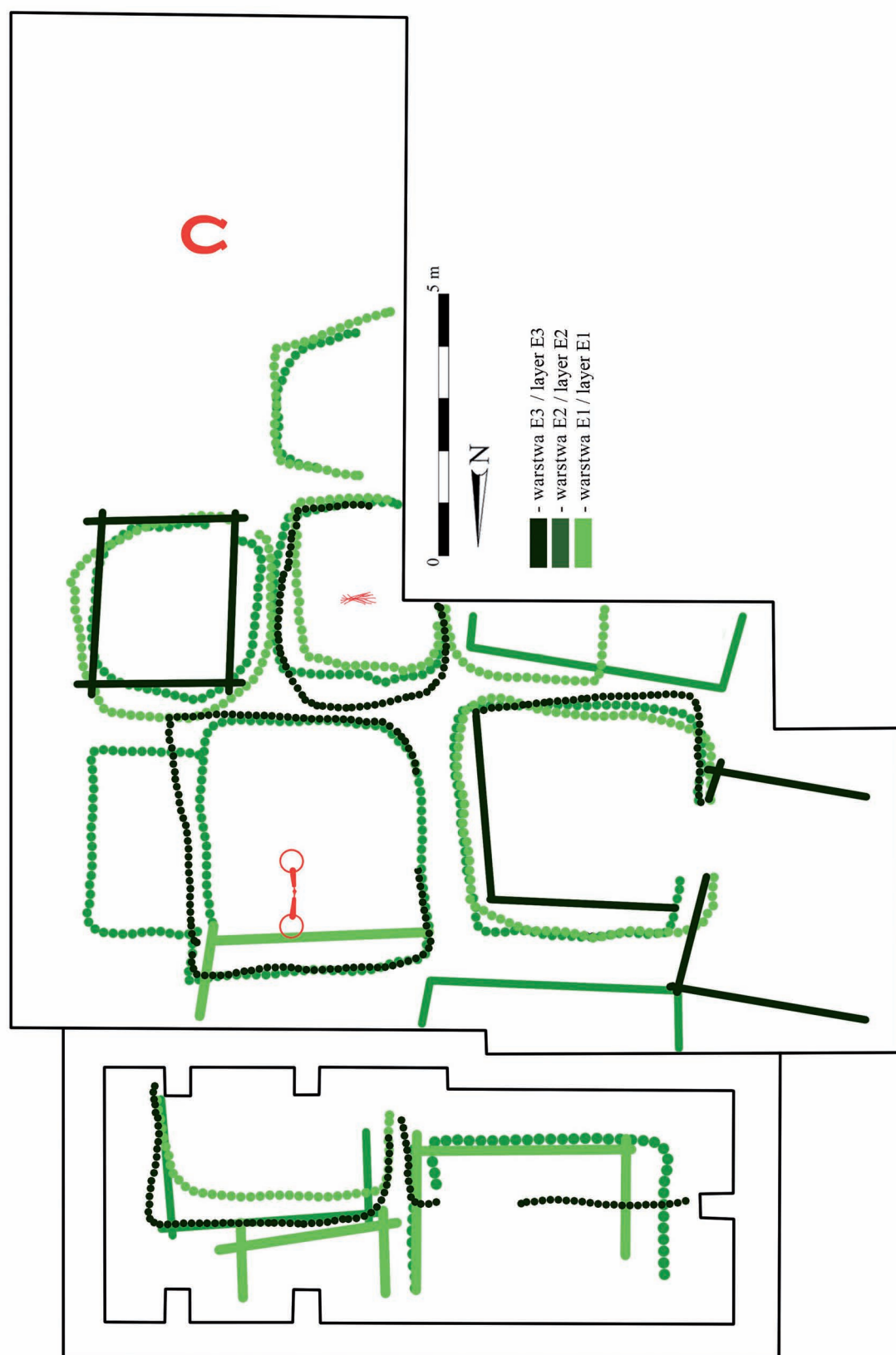
Pomimo tych uwag okres 2. ćwierci a potem czasów około połowy XI w. łączy się ze znacznymi przeobrażeniami w przestrzeni samego grodu – zabudowa została zagęszczona, uporządkowana, pojawiły się zagrody i wytyczone ciągi ulic. Taki układ przestrzeni utrzymuje się bez większych przekształceń do około schyłku XI w. (Moździoch 2004, 324; Robak 2008, 92-93, 96-101, 110-111, 115-116; Pankiewicz 2023, 83-85, 98-100). 2. ćwierć XI w. przynosi jeszcze jedną istotną zmianę w studiach nad problemem próby identyfikacji miejsc pobytu koni – dopiero wówczas pojawiły się podkowy, a co za tym idzie podkowiaki (Pankiewicz 2023, 265-267). Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, warto zatem rozpatrzyć, jak liczne są ślady pobytu koni w nawarstwieńiach z tego czasu, a także z późniejszych dekad, 2. połowy XI w. i czy ich frekwencja rzeczywiście maleje w porównaniu do okresu poprzedniego.

W wykopach III/K, sąsiednim i IIID nie stwierdzono zasadniczej zmiany w rozmieszczeniu oporządzenia jeździeckiego. Z warstw datowanych od schyłku X do schyłku XI w. z tej lokalizacji pochodzą dwie zdobione ostrogi i fragment innej, mniej reprezentacyjnej, a także sprzączka garnituru ostrogi. W poziomach z 2. ćwierci XI w. odkryto natomiast ozdobne okucie ogłowia i żelazną pobocznice wędzidła (Pankiewicz 2023, 255-265, 269-270, 274, ryc. 163, 169, 173, 179). Przez większość omawianego okresu, podobnie jak wcześniej, znaleziska te koncentrowały się w budynkach lub ich najbliższej okolicy (ryc. 6, 7). Zaobserwowano jednak, że podkowy i podkowiaki występowały wyłącznie w południowej części wykopu (ryc. 6, 7). Taki układ nie dziwi. Był to teren dawnego wału i mimo iż w omawianym okresie nie było już śladów samej konstrukcji obronnej,

to obszar ten był znacznie słabiej zagospodarowany, a w kilku poziomach osadniczych (warstwy E3-E1, C2) funkcjonował jako plac (Kaźmierczyk 1991, 134-135, ryc. 65, 71, 77; 1993, ryc. 30). Warto też odnotować, że jeśli podkowy i podkowiaki pojawiały się w budynkach, to znajdujących się tuż przy owej niezabudowanej przestrzeni. Ponieważ na reszcie terenu znajdowały się dość ciasne zabudowania, głównie plecionkowe, często o niewielkich gabarytach (ryc. 6, 7), trudno sobie wyobrazić przemieszczanie się tam konno lub wydzielenie jakiejś przestrzeni dla koni. Na przeznaczenie mniej zabudowanego obszaru może też wskazywać specyficzna zabudowa najmłodszego z poziomów, którego datowanie przypada jeszcze na XI w. – warstwy B9-B8 (4. ćwierć XI w.). W jej obrębie odsłonięto wyjątkowo solidny budynek, wraz z przybudówką, wzniesiony w konstrukcji zrębowej, we wnętrzu i w otoczeniu którego odkryto szereg szczególnych zabytków, w tym zespół odważników, ciężarki ołowiane, fragmenty wagi i liczne importy. Skłoniło to odkrywców do uznania budowli za gospodę lub dom kupca (Kaźmierczyk 1993, 125-132, 137, ryc. 71-78). Ponowne interpretacje tego szczególnego obiektu potwierdziły te przypuszczenia (Pankiewicz 2023, 306-307). W pobliżu budynku i w jego wnętrzu stwierdzono też nieznaczne skupisko podków i podkowiaków. Zważywszy na to, że opisywane miejsce mogło służyć wymianie i znajdowało się w pobliżu przestrzeni niezabudowanej (ryc. 7), domniemywać można, że przynajmniej przejściowo przebywały tu konie.

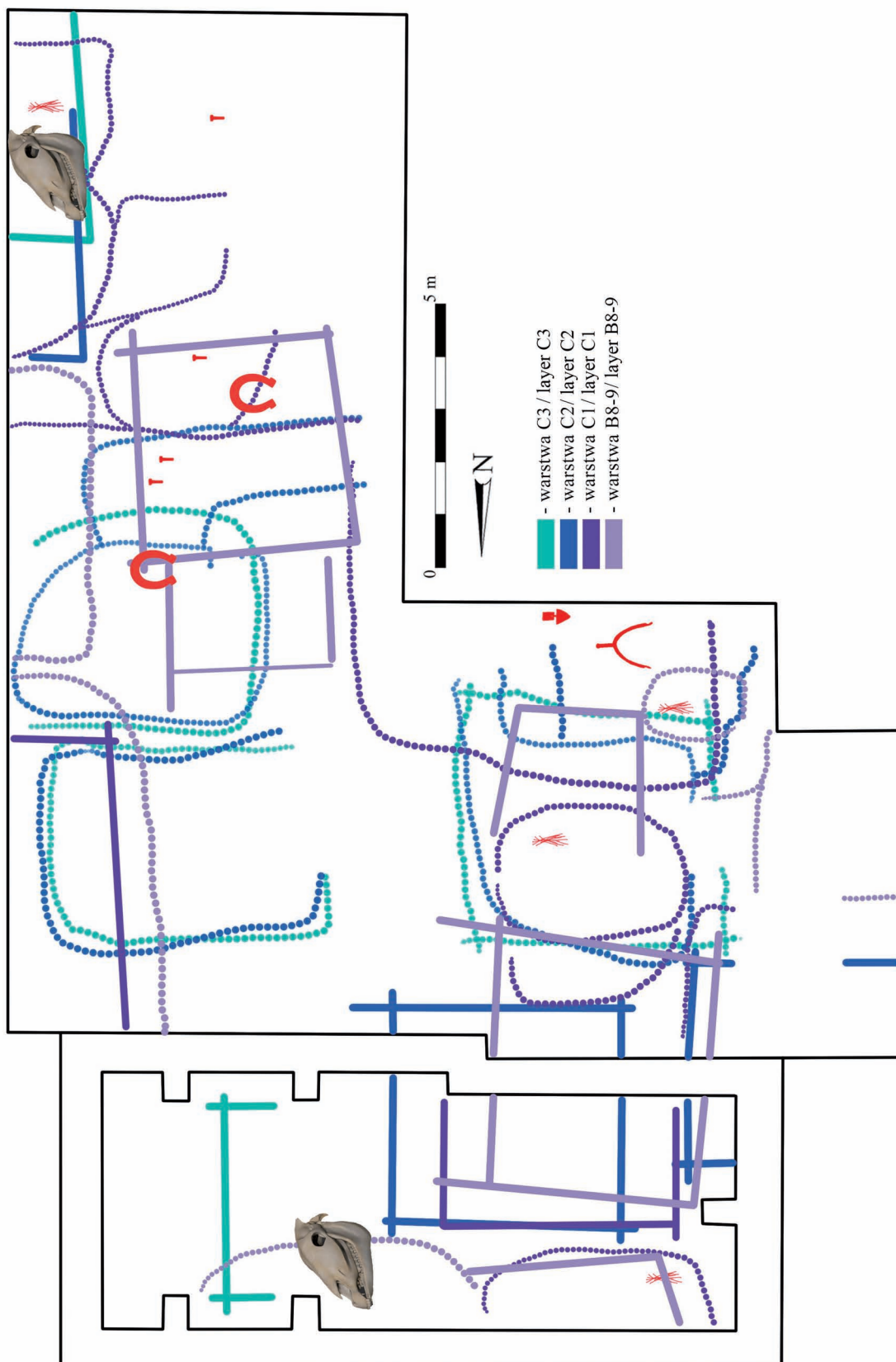
Wyłącznie w części północnej wykopu występowały natomiast elementy oporządzenia jeździeckiego, takie jak ostrogi, części wędzidła czy uprząży. Znajdowane były one najczęściej w obrębie samych domostw, względnie tuż obok (ryc. 6, 7).

Spośród elementów oporządzenia jeździeckiego, pochodzących z pobliskiego, niewielkiego wykopu IIIF uwagę zwracają dwie rogowe pobocznice wędzidła odkryte w warstwie z 2. ćwierci, względnie połowy XI w. Nieco młodszym elementem znalezionym w tym miejscu jest ozdobne okucie puśliska strzemięcia, zdobione techniką niello, a mające analogie wśród zabytków z terenu Wysp Brytyjskich (por. Williams 1997, 51-53, 71-79, 91-96, fig. 35, 50, 56-59, katalog nr 494-496 oraz Pankiewicz 2023, ryc. 170). Na ziemiach polskich podobne, zarówno w formie, jak i technice zdobienia, okazy odkryto między innymi na elitarniej nekropolii w Ciepłym, w grobie nr 35, z 1. połowy XI w., interpretowanym jako miejsce spoczynku konnego wojownika, najpewniej pochodzące

Ryc. 6. Wrocław Ostrow Tumski, wykop III/K, warstwy E3-E1 (2. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczegółów końskich; na podstawie Kaźmierczyk 1991, ryc. 66, 71, 77, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 6. Wrocław Ostrow Tumski. Trench III/K, Layers E3-E1 (second quarter of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk 1991, Figs. 66, 71, 77, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 7. Wrocław Ostrow Tumski, wykop III/K, warstwy C3-B8 (3.-4. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątków końskich; na podstawie Kaźmierczyk 1993, ryc. 30, 40, 51, 64, oprac. autorzy, legenda patrz ryc. 2

Fig. 7. Wrocław Ostrow Tumski. Trench III/K, Layers C3-B8 (third and fourth quarters of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk 1993, Figs. 30, 40, 51, 64, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

go ze Skandynawii (Gardela *et al.* 2019, 148-149, ryc. 4.27; Wadył 2019, 496-497).

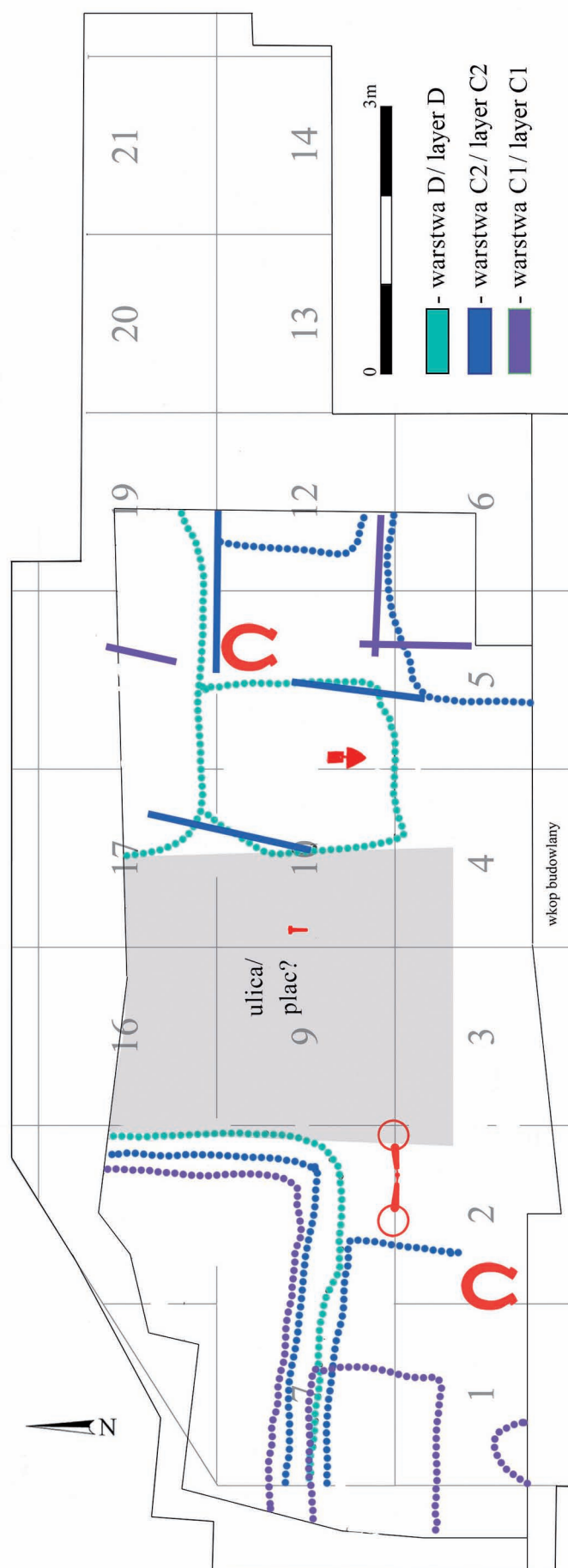
W odkrywcze IIIF te bardziej okazałe części rzędu końskiego zalegały w obiektach lub tuż przy nich, a nieliczne w tej lokalizacji podkowy i podkowiaki na/przy niewielkim placu znajdującym się w centralnej części badanego obszaru, a moszczonego faszyną lub nawierzchnią drewnianą (ryc. 8; na temat przestrzeni Limisiewicz *et al.* 2015, 78-101). Prowadzenie szerzej zakrojonych obserwacji utrudnia niewielka powierzchnia wykopu.

Relatywnie najmniej akcesoriów związanych z koniem i jeźdźcem odkryto w dość dużym wykopie VI. W poziomach datowanych na 2. połowę XI w. znaleziono pojedyncze podkowy i fragmenty sierści wierzchowców (ryc. 9; także Pankiewicz 2023, 269, ryc. 172a, tab. 5, nr 18). Dość klarownie przedstawia się natomiast ich rozmieszczenie – zabytki te koncentrowały się na i wzdłuż ulicy, która biegła z północnego wschodu, na południowy zachód (ryc. 9).

Dalszy bieg tego ciągu komunikacyjnego odsłonięto najprawdopodobniej w niedalekim wykopie IIIA/2-3. Układ akcesoriów „końskich” z tego obszaru jest częściowo zbieżny z sytuacją zaobserwowaną w wykopie VI. Znaleźiska podkowiaków i podków także grupowały się w obrębie ulicy i tuż przy jej biegu. Inne akcesoria jeździeckie pojawiały się tu natomiast w pasie zabudowy równoległej do drogi, ale już w obrębie budynków (ryc. 10). Były to znaleziska wyjątkowe i jak na tak niewielką powierzchnię odkrywki – liczne. W warstwach datowanych na 2.-3. ćwierć XI w. w tej strefie stwierdzono obecność dwóch egzemplarzy zdobionych cynowaniem ostróg typu I:1 i I:2 wg Hilczerówny. Jednej z ostróg towarzyszyła dodatkowo zdobiona sprzączka. W tak datowanych nawarstwieniach wystąpił też przedmiot z poroża zdobiony, mocno startym, motywem plecionki, a interpretowany zazwyczaj jako okucie łęku siodła. Ponadto w trochę młodszym poziomie C2-C1 znaleziono inny fragment ostrogi, być może wzmiankowanego typu, też zapewne cynowanej (Jaworski 1993, 212-214; Kaźmierczyk 1995, ryc. 58:1, 86, 103; Pankiewicz 2023, 255-269, ryc. 163b, d; 196c, 171). Budynki, w obrębie których je odkrywano, nie były okazałe. Były to zazwyczaj obiekty plecionkowe, o niezbyt dużej powierzchni, uznane przez odkrywców za pomieszczenia gospodarcze – służące do przechowywania zwierząt, względnie płodów rolnych (ryc. 10; Kaźmierczyk 1995, 84-136, ryc. 67, 73, 91, 101, 106). Większość z tych obiektów opisano jako chlewy, pojedynczy budynek miałby pełnić funk-

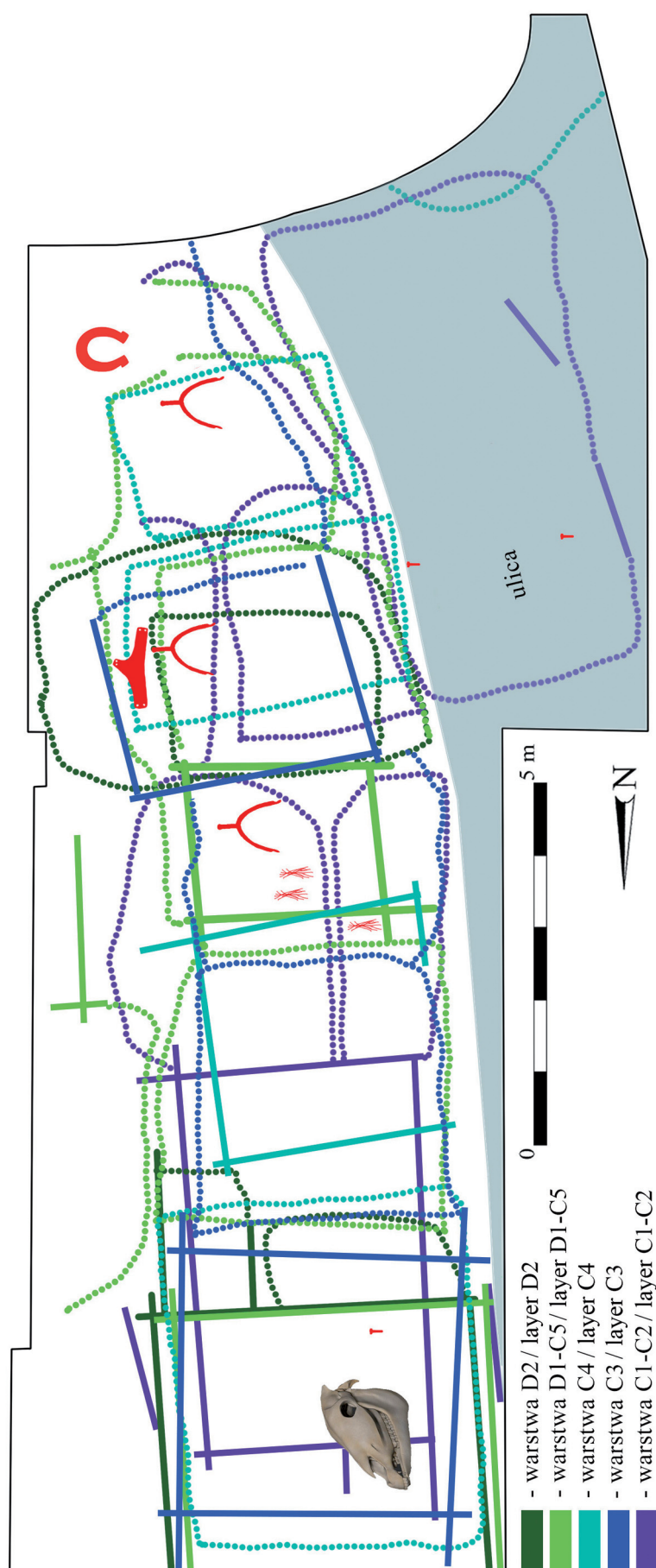
cję spichlerza. Uwagę zwraca jednak plecionkowa przybudówka (obiekt nr 3), przy solidnym budynku zrębowym (mieszkalnym?) z warstwy C2-C1. Sama przybudówka miała wymiary 2,5 x 3,5 m i została opisana jako stajnia, zapewne przez zawartość włosów końskiego i gnoju zwierzęcego. Włosie odkryto też w sąsiednim pomieszczeniu (obiekt nr 2), o wymiarach 1,4 x 3,8 m, także wzniesionym w konstrukcji plecionkowej. W obrębie budowli zrębowej odkryto natomiast czaszkę końską (ryc. 10; Kaźmierczyk 1995, 128-132, ryc. 106). Stwierdzenie, że budynek zamieszkiwał właściciel zwierząt jest uproszczeniem, ale wysoce prawdopodobne wydaje się, że w niewielkich zabudowaniach plecionkowych wzdłuż biegnącej tu ulicy rzeczywiście trzymano zwierzęta, w tym być może konie (Kaźmierczyk 1995, 84-136; Romanow 2008, 156-162; Pankiewicz 2023, 157-163).

Bardzo interesująco przedstawia się kwestia rozmieszczenia zabytków związanych z końmi i jeździectwem w obrębie wykopu I-II/K. W stosunku do poprzedniego okresu na tym obszarze znacząco zmienił się układ zabudowy. W 2. ćwierci XI w. (warstwy R, P, O) nie istniał już dawny ciąg umocnień, ale nadal zaznaczała się odrębność części północno-zachodniej, gdzie wcześniej znajdował się wał i południowo-wschodniej, zajętej uprzednio przez zabudowę. Najbardziej czytelny układ tego podziału przestrzeni rysuje się w warstwie O. Dokładnie przez środek wykopu, równoległe do odkrytej zabudowy, przebiega płot plecionkowy (ryc. 11; Kaźmierczyk *et al.* 1980, 115-124, ryc. 28). Oddalony jest on o 20-50 cm od pozostałości domów. Niewielkie odległości pomiędzy płotem a zachowanymi elementami konstrukcji wykluczają możliwość swobodnej komunikacji między nimi. Na tej podstawie można sądzić, że płot raczej ogranicza dostęp do budynków, niż chroni sąsiadujące ze sobą obiekty. Przypuszcza się, że opisywane ogrodzenie miało za zadanie rozdzielenie dwóch przestrzeni, północno-zachodniej o luźnej zabudowie, od południowo-wschodniej charakteryzującej się zorganizowaną „szachownicową” zabudową, głównie zrębową (ryc. 11). Znamienne, że prawie wszystkie okazy podków i podkowiaków, z warstw datowanych na 2. ćwierć XI w., odkryte w wykopie I-II/K, grupują się właśnie w owej strefie niezabudowanej, obejmującej pojedyncze budynki plecionkowe, rozmieszczone dość chaotycznie (ryc. 11). Przedmioty te właśnie w tym czasie po raz pierwszy pojawiły się na grodzie (por. fragment powyżej). W strefie oddzielonej płotem plecionkowym, znajdującej się na dawnym wale, często odnotowywane były także znaleziska sierści

Ryc. 8. Wrocław Ostrów Tumski, wykop IIIIF, warstwy D-C1 (2.-3. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich; na podstawie Limisiewicz *et al.* 2015, ryc. 14-16, 18, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 8. Wrocław Ostrów Tumski. Trench IIIIF, Layers D-C1 (second and third quarters of the 11th century). Distribution of equestrian accessories; after Limisiewicz *et al.* 2015, Figs. 14-16, 18, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 10. Wrocław Ostrów Tumski, wykop IIIA/2-3, warstwy E1-C1 (2.-4. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczętków końskich; na podstawie Kaźmierczyk 1995, ryc. 67, 73, 80, 91, 101, 106, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 10. Wrocław Ostrów Tumski. Trench IIIA/2-3, Layers E1-C1 (second to fourth quarters of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk 1995, Figs. 67, 73, 80, 91, 101, 106, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

końskiej, a także sznura wykonanego z końskiego włosia. Obecność tych pierwszych zdaje się wiązać z przetrzymywaniem koni, drugiego z wykorzystaniem ich włosia jako surowca. Drugą koncentrację włosia końskiego stwierdzono w pobliżu płotu odgradzającego obie przestrzenie badanego obszaru, ale już w części, gdzie znajdowały się budynki mieszkalne (ryc. 11).

Plan zabudowy tej części grodu ulega korekcie w warstwie N wykopu I-II/K, datowanej na około połowę XI w. Wówczas w części wschodniej badanego obszaru zostaje wytyczona ulica. Jest ona widoczna w kilku kolejnych poziomach osadniczych (ryc. 12; warstwy M, K, datowane na 3. ćwierć XI w. – na temat zabudowy Kaźmierczyk *et al.* 1980, 124-153, ryc. 35, 51, 60; 1979, 173-180; Robak 2008, 99-101, ryc. 9; Pankiewicz 2023, 84, ryc. 38). Mimo owej korekty w rozplanowaniu przestrzeni nadal bardzo czytelny jest podział na część południowo-wschodnią zajęta przez zwartą zabudowę, zapewne o charakterze mieszkalnym i część północno-zachodnią, znacznie słabiej zagospodarowaną, w której występują pojedyncze budowle plecionkowe (ryc. 12). We wzmiankowanych poziomach osadniczych jako element rozgraniczenia tej przestrzeni pojawia się także płot plecionkowy, za którym nie ma zabudowy lub występuje ona sporadycznie. Różnica polega tylko na tym, że obszar zamknięty płotem jest mniejszy niż w starszych poziomach, czego przyczyną jest zapewne wytyczenie ulicy (ryc. 11, 12). W dalszym ciągu to właśnie na tym terenie skupiają się znaleziska podków i podkowiaków (ryc. 12). Szczególne nasycenie tych ostatnich stwierdzono w warstwie M, w której bardzo wyraźną ich koncentrację notuje się właśnie koło płotu zamykającego domniemaną zagrodę (ryc. 12). Pojedyncze podkowiaki występują w tej strefie także w nieco młodszej warstwie K. Warto zaznaczyć, że w obrębie tej jednostki stratygraficznej na opisywanym obszarze stwierdzono też zagęszczenie znalezisk w postaci sierści końskiej (ryc. 12). Tu odkryto także szczególny przedmiot określony jako „naszyjnik z włosia końskiego” w postaci ozdobnej plecionki z dziesięcioma odchodzącymi warkoczami (Kaźmierczyk *et al.* 1977, 134; 1978, 136, 147, ryc. 24j).

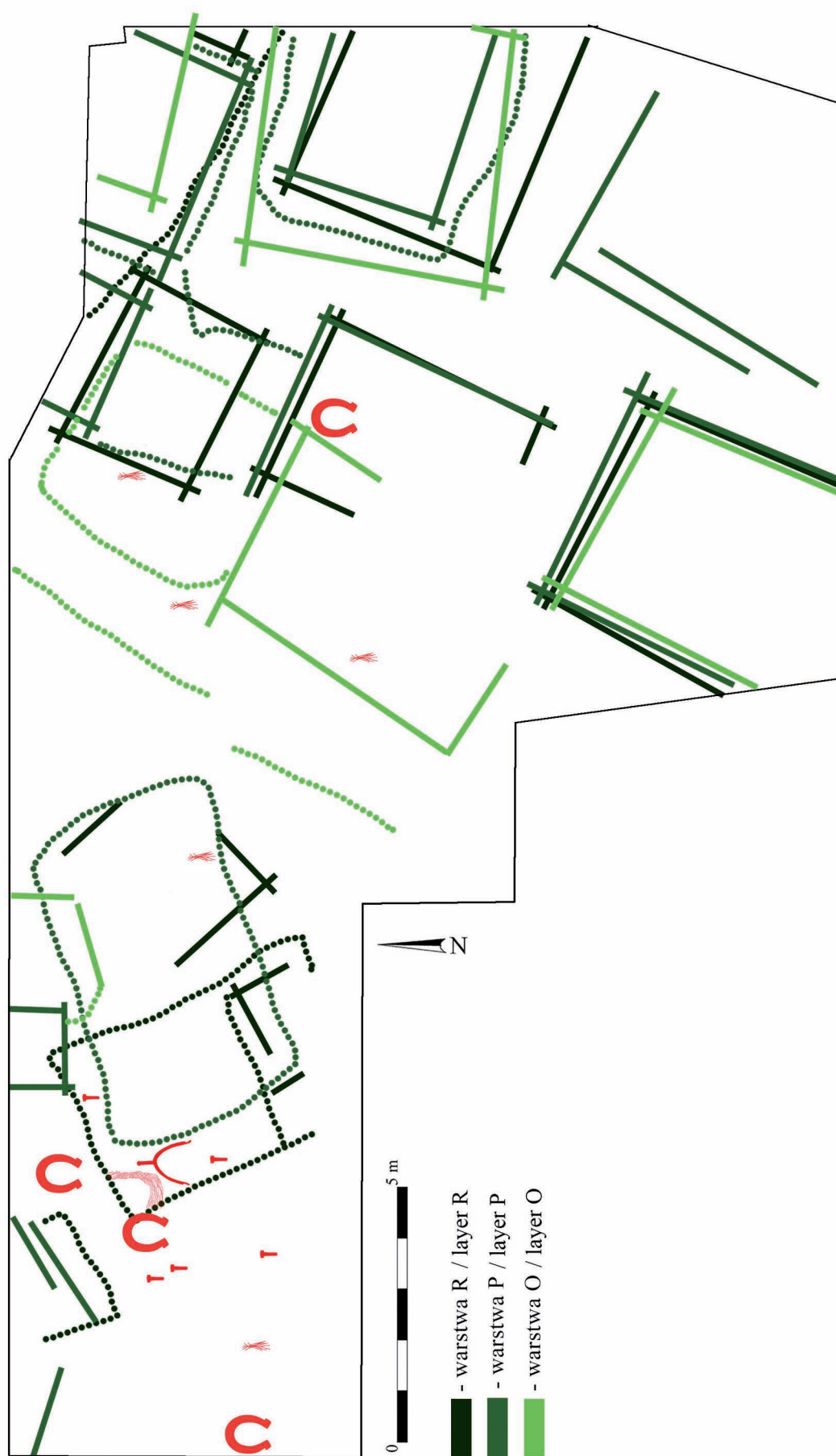
W poziomach osadniczych datowanych na schyłek XI i przełom XI/XII w. (warstwy J, H1, H, G1) zmienił się już układ zabudowy. Przewagę ponownie zyskały budynki zrębowe, skoncentrowane głównie w północno-wschodniej części badanego obszaru (ryc. 12). Można jednak nadal dopatrywać się podziału na część wschodnią i zachodnią, z dzielącym je

ogrodzeniem (ryc. 12; Kaźmierczyk *et al.* 1980, 153-155, ryc. 68; 1978, 147-166, ryc. 41).

Wydzielenie niemal niezabudowanej przestrzeni, funkcjonującej w krajobrazie grodu wrocławskiego przez prawie 100 lat jest zjawiskiem szczególnym, zwłaszcza biorąc pod uwagę ciasną zabudowę obszaru otoczonego wałami. W dotychczasowych opracowaniach nie wskazano konkretnego przeznaczenia dla tego terenu, oddzielonego płotem, a znajdującego się w północno-zachodniej części wykopu I-II/K. Obszar ten nazywano zagrodą, ale raczej w rozumieniu układu stosunków własnościowych niż określonej funkcji. Ów słabiej zagospodarowany teren jednorazowo określono jako miejsce obróbki drewna (Kaźmierczyk *et al.* 1980, 124), wskazywano także, że trzymano tu konie (Kaźmierczyk *et al.* 1978, 147), ale nie podtrzymano tej interpretacji w odniesieniu do wszystkich opisywanych warstw. Skupienie w obrębie tego terenu podkowiaków, podków i końskiej sierści zdaje się wskazywać na drugą z tych potencjalnych funkcji – że była to przestrzeń dla koni.

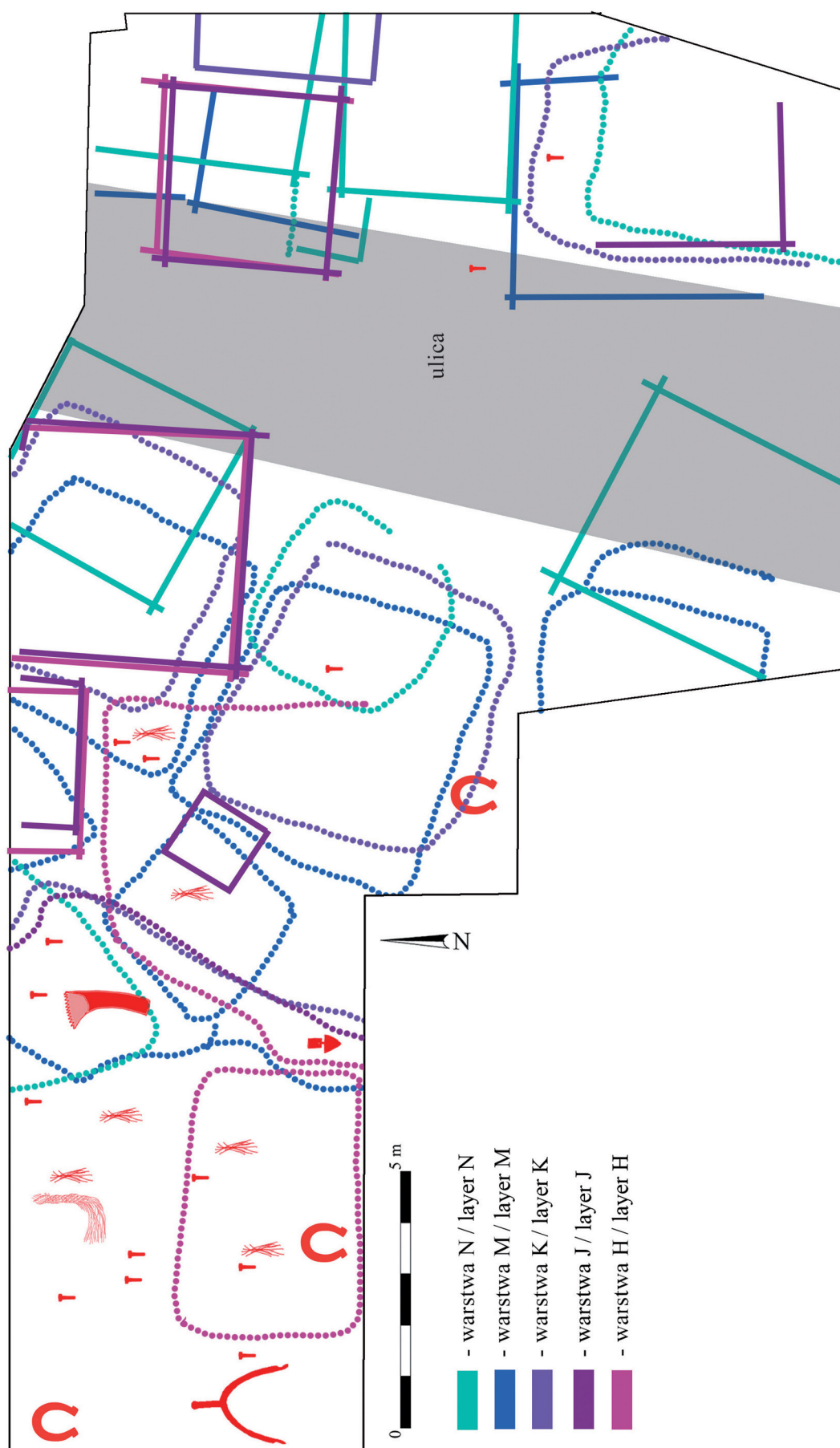
Przyglądając się rozmieszczeniu przedmiotów związanych z oporządzeniem jeździeckim w obrębie największych wykopów na terenie grodu wrocławskiego, ich frekwencja w obrębie wykopu I-II/K z pozoru wcale nie wygląda imponująco. Znacznie więcej ostróg i elementów ogłowia końskiego odkryto w wykopach III/K i IIIA/2-3 (ryc. 13). Tu trzeba jednak zwrócić uwagę na jeden bardzo istotny szczegół. W wykopach III/K, IIIA/2-3 i III/F dominowały znaleziska związane z jeźdźcem – ostrogi, części ogłowia, względnie elementy strzemion i siodła. Były to przedmioty ekskluzywne, mające dużą wartość dla właścicieli, o czym może świadczyć umieszczanie ich w obrębie domów, a w przypadku ostróg często pod podłogami izb jako swego rodzaju depozyt lub przedmiot chroniony przez właściciela (Kaźmierczyk 1993, 93-94; 1995, 125; Pankiewicz 2023, 259). Zupełnie inaczej wyglądał rozkład przestrzenny tych zabytków w wykopie I-II/K. Znaleziska takie jak ostrogi faktycznie pojawiały się tu w strefie mieszkalnej, obok budynków, natomiast akcesoria, które były domeną konia, nie jeźdźcy (podkowy, podkowiaki, sierść końska), skupiały się poza strefą zabudowy, właśnie w obrębie zagrody oddzielonej płotem, gdzie, jak się przypuszcza, przetrzymywano konie (ryc. 11-12).

Tu warto odnieść się do statystyki obecności podków w obrębie wykopu I-II/K. Występowały one na tym obszarze znacznie częściej niż w innych odkrywkach i stanowią niemal połowę wszystkich okazów odkrytych na stanowisku (ryc. 13), w tym około 25%

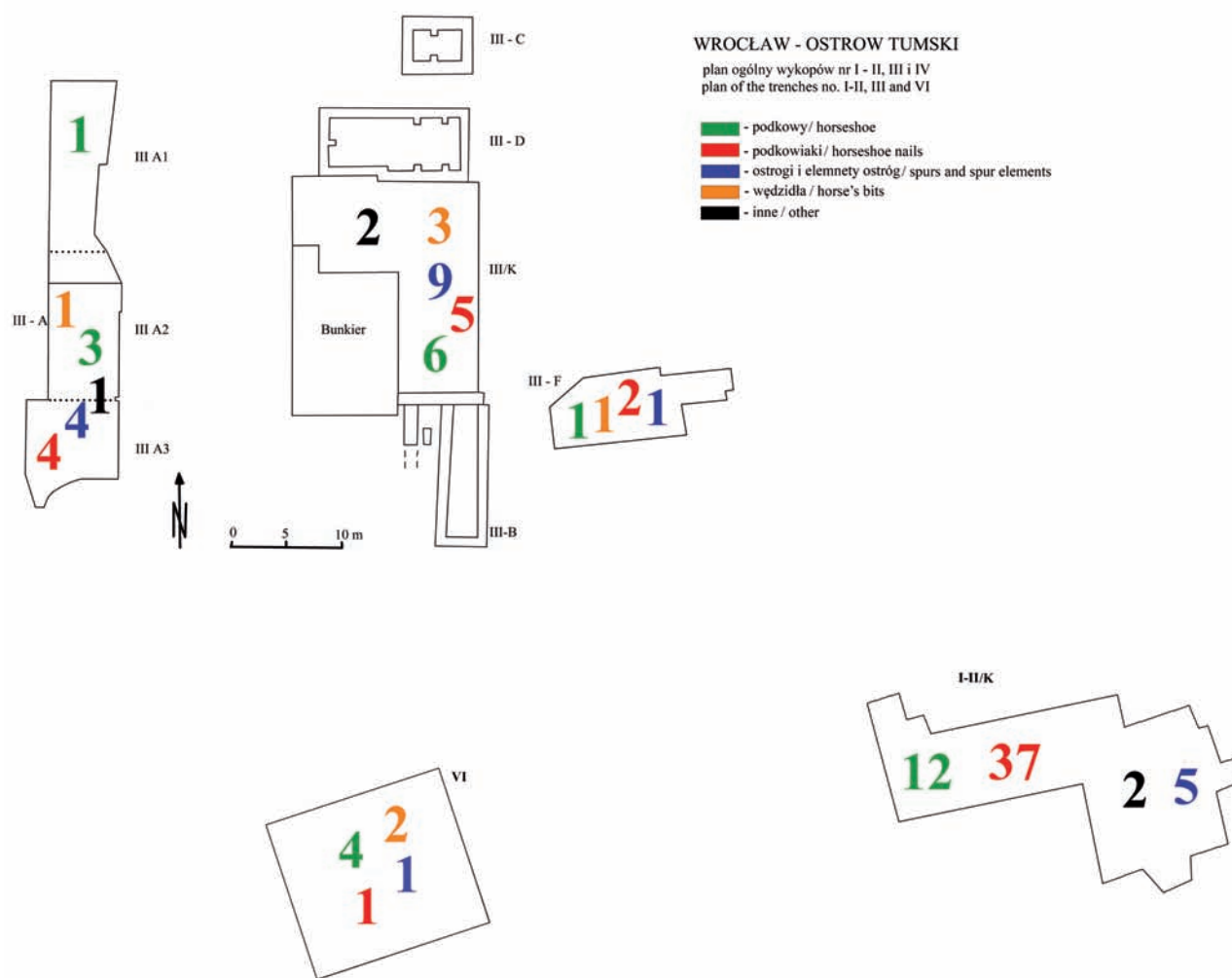
Ryc. 11. Wrocław Ostrow Tumski, wykop I-II/K, warstwy R-O (2. ćwierć XI w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątków końskich; na podstawie Kaźmierczyk *et al.* 1980, ryc. 20, 23, 28, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 11. Wrocław Ostrow Tumski. Trench I-II/K, Layers R-O (second quarter of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk *et al.* 1980, Figs. 20, 23, 28, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 12. Wrocław Ostrow Tumski, wykop I-II/K, warstwy N-H (połowa-4. ćwierć XI w., przełom XI-XII w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczytków końskich; na podstawie Kaźmierczyk *et al.* 1977, ryc. 1; 1978, ryc. 41; 1980, ryc. 35, 51, 60, 68, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 12. Wrocław Ostrow Tumski. Trench I-II/K, Layers N-H (mid-11th century-fourth quarter of the 11th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk *et al.* 1977, Fig. 1; 1978, Fig. 41; 1980, Figs. 35, 51, 60, 68, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 13. Wrocław Ostrów Tumski. Liczebność akcesoriów jeździeckich w wykopach I-II/K, III/K, IIID, IIIF, IIIA/1- IIIA/2-3, VI, oprac. autorzy
Fig. 13. Wrocław Ostrów Tumski. Number of equestrian accessories in Trenches I-II/K, III/K, IIID, IIIF, IIIA/1- IIIA/2-3, VI, compiled by the authors

ogółu egzemplarzy z Ostrowa Tumskiego pochodzi z warstw R, P i O tego wykopu, datowanych na 2. ćwierć XI w. (ryc. 11; Pankiewicz 2023, wykres 33).

Na terenie Ostrowa Tumskiego stwierdzono bardzo nierównomierne występowanie podkowiaków. Najwięcej z nich (37 egz.) znaleziono w wykopie I-II/K (ryc. 13). W obrębie sąsiednich wykopów liczba hufnali wahała się od 0 do 9, przy podobnej wielkości odkrywek (ryc. 13; tab. 1). Wyjątkowo przedstawia się również frekwencja ich występowania. Skupisko tych niewielkich przedmiotów stwierdzono w warstwach N, M i K na omawianym obszarze. W poziomach z około połowy i 2. połowy XI w. odkryto tu ponad 30% wszystkich podkowiaków znanych ze stanowiska.

W tej części dawnego grodu, w warstwach datowanych od przełomu X/XI do XI/XII w., znaleziono też szereg innych, wyjątkowych zabytków, których obecność wiązana jest z wojownikami, przede wszystkim konnymi. Należą do nich ostrogi – dwa zdobione okazy z długim bodźcem oraz fragmenty ostrogi typu lutomierskiego. Z obecnością grupy zbrojnych wiążą się także znaleziska kościanych okładzin łuku refleksyjnego, a także okucie kołczanu/łubia i ozdobne groty strzał. W warstwie ze schyłku XI w. odkryto też topór wraz z toporzyskiem (zbiorczo na temat tych zabytków Pankiewicz 2023, 86-87, 246-275, ryc. 149, 152, 156, 163a, 164, 166, tab. 4, nr 2, 22-24, tab. 5, nr 24). Znaleziska te koncentrują się w warstwach datowanych na 2. ćwierć XI w., choć występują w całym, brany pod uwagę okresie.

Tabela. 1. Statystyka występowania akcesoriów końskich w poszczególnych wykopach
 Table 1. Wrocław Ostrów Tumski. Statistics of the occurrence of horse accessories in the trenches at the site

Wykop	Podkowy	Podkowiaki	Ostrogi	Sprzączki ostróg	Wędzidla	Inne
I-II	16	23	5	0	0	nahajka pejcza; urządzenie do pętania kopyt końskich; zawieszka rzędu końskiego; zgrzebło z poroża
III, IIID	6	9	8	1	3	okucie ogłowia (2 sztuki); sznur z włosia końskiego
IIIF	1	2	1	0	pobocznicze rogowe (2 sztuki)	okucie puśliska
IIIA1	0	0	0	0	0	0
IIIA/2-3	3	6	3	0	1	okucie łęku siodła
VI	4	2	0	1	2	

Poza spektakularnymi przedmiotami związanymi być może z grupą wojowników konnych przeanalizowane zostały również znaleziska bardziej „pospolite”. Do takich należą z pewnością szczątki zwierzęce. Kości końskie nie były liczne na grodzie wrocławskim, a ich udział w poszczególnych wykopach wahał się od 0,9% do 3,54%, średnio około 2%. Tak niska frekwencja nie jest zjawiskiem szczególnym. Wiąże się ona z nieznanym spożyciem koniny i jest typowa dla większych ośrodków wczesnośredniowiecznych na zachodzie ziem polskich (Makowiecki 2001, tab. 2, 46, 64, 82; 2006, ryc. 2; 2016, ryc. 7, 10, 22; Iwaszczuk 2014, tab. 2-5, 15; Osypińska 2019, 328-331, ryc. VI.1.1, VI.1.3). Najwięcej kości końskich na wrocławskim Ostrowie Tumskim odnotowano właśnie w wykopie I-II/K w warstwach datowanych jeszcze na schyłek X i 1. połowę (a zwłaszcza 1. ćwierć) XI w. W tych poziomach osadniczych ich udział wynosi 3-7,8%, średnio około 5%. Potem ten odsetek spada, chociaż jeszcze do 4. ćwierci XI w. utrzymuje się na poziomie około 3%. W tym czasie w sąsiednich wykopach frekwencja kości końskich wynosi niecałe 2%, nieznacznie większa jest tylko dla dolnych poziomów wykopu IIIA/2-3 (około 3%), ale liczba przebadanych kości z tej odkrywki jest zbyt mała, aby mogła być traktowana jako wiarygodna (Pankiewicz 2023, 162-163, wykres 10, tab. 7-13).

Biorąc pod uwagę, że raczej nie spożywano mięsa końskiego, dość duży wpływ na liczebność kości tych ssaków może mieć obecność łyżew, wykonywanych właśnie z kości śródstopia lub śródreżca konia, oraz czaszek końskich w postaci ofiar zakładzinowych (Jaworski 1993, 263; Jaworski *et al.* 2020, 5-7). Najwięcej łyżew odkryto w wykopach I-II/K (27 sztuk) oraz III/K (32 sztuki). Dość licznie występowały one w wykopie IIIA/2-3 (12 sztuk) oraz VI (18 sztuk; Jaworski 1993, tab. 32; także dane na podstawie inwentarzy archiwalnych). Nie stwierdzono jednak wyraźnej korelacji pomiędzy liczebnością szczątków końskich a łyżew. Te ostatnie występowały w określonych przedziałach czasowych determinowanych być może nie tyle dostępnością surowca, co mroźnymi zimami (Jaworski 1993, 256-263; Pankiewicz 2023, 180). Nie do końca zasadne jest też wiązanie występowania łyżew wykonanych z kości konia z obecnością samych zwierząt. Wprawdzie w wykopach I-II/K i III/K występowały one licznie w nawarstwieniach obfitych także w znaleziska związane z jeździectwem i często na podobnej przestrzeni, ale najczęściej w obrębie i pobliżu domostw. Łyżwy były przedmiotami użytkowymi i nie ma pewności, czy wykonano je na grodzie, czy też trafiły na wyspę tumską jako gotowe wyroby. Trzeba również zaznaczyć, że odkryte łyżwy zdeponowano w ziemi po ich zużyciu jako odpadki,

stąd nie dziwi ich obecność w strefie mieszkalnej, lecz poza obrębem domostw. Tylko w kilku przypadkach (6 spośród wymienionych 89 sztuk) łyżwy określono jako półprodukty, które mógł wykonać lokalny wytwórca.

Śladami wykorzystywania szczątków kostnych jest też obecność kopyt końskich w nawarstwieniach grodu. Kopyta mogły się pojawić w charakterze odpadków pokonsumpcyjnych lub pozostałości po procesie skórowania zwierzęcia (Osypińska, Osypiński 2012, 257). Jako tkanki bogate w kolagen, były one też użytkowane np. do wyrobu kleju, ale znajdowały niekiedy nietypowe zastosowanie – z puszki kopyta końskiego wykonano jeden z grzebieni znalezionych w nawarstwieniach z 2. połowy XI w. (Jaworski 1990, 30-31, fot. 7; Jaworski *et al.* 2020, 9). Dane te nie potwierdzają chowu koni na wyspie tumskiej, aczkolwiek wskazują, że jeśli miał on miejsce, mogła mu towarzyszyć obróbka kości końskich w celu praktycznego ich wykorzystania.

Powstaje pytanie, czy obecność czaszek końskich w postaci tzw. ofiar zakładzinowych wiąże się w jakiś sposób z miejscami przetrzymywania koni. Z terenu Europy znane są praktyki umieszczania łbów końskich w stajniach w celach apotropaicznych (Hukantaival 2009; Makowiecki *et al.* 2023, 169), ale związku takiego nie stwierdzono na podstawie analizy zespołów z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. Zwraca uwagę fakt, że znalezisk takich praktycznie nie odnotowano w obrębie wykopu I-II/K, gdzie ślady bytności koni były najliczniejsze. Najwięcej tego typu depozytów (4 czaszki) odkryto natomiast w wykopach III/K i IIID, w nawarstwieniach datowanych na okres od 2. ćwierci do schyłku XI w. (ryc. 7; Kaźmierczyk 1993, 83, 135-136, ryc. 30, 31, 45, 79; także dane na podstawie inwentarzy zabytków). Liczebność kości końskich w tej lokalizacji w żadnej z warstw z tego czasu nie przekroczyła natomiast wartości 1,7%, a zazwyczaj sięgała 1,0-1,2%. Nieco więcej szczątków końskich stwierdzono w obrębie wykopu IIIA/2-3, gdzie odkryto co najmniej dwie czaszki należące do tych ssaków, a pełniące funkcję zakładziny (ryc. 10; Kaźmierczyk 1995, 108, 130, ryc. 87, 106)⁶. Jednym z najciekawszych przykładów obecności czaszki końskiej w obiekcie jest jej umieszczenie pod jedną z belek budowli odkrytej w obrębie grodu mniejsze-

go, a interpretowanej jako świątynia pogańska (Moździoch 2004, 330-332, fig. 13c). Pomijając dyskusję nad funkcją tego, bardzo szczególnego, obiektu, nie sposób odmówić kultowej roli ofiarom z czaszek końskich (por. *Materiały i metody*). Warto jednak odnotować, że w poziomach osadniczych, w których występowały czaszki, niekiedy identyfikowano też elementy oporządzenia jeździeckiego, np. ostrogi czy części ogłowia (por. fragment powyżej, także Pankiewicz 2023, tab. 4, nr 10, tab. 5, nr 10, 21, tab. 9 – statystyka kości). Ta zbieżność skłania do zastanowienia się, czy zwyczaj deponowania czaszek końskich nie był związany z konnymi wojownikami. Biorąc pod uwagę przestrzeń złożenia tych części szkieletu do ziemi, ich obecność wiąże się jednak bardziej z miejscami zamieszkiwania ludzi – jeźdźców niż przetrzymywania samych koni.

OBECNOŚĆ KONI NA GRODZIE WROCŁAWSKIM W ŚWIETLE ZNALEZISK Z XII-1. POŁOWY XIII W.

Schyłek XI i początek XII w. wyznaczają praktycznie nową epokę w dziejach wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. W tym czasie odnotowano bardzo wyraźny spadek liczebności uzbrojenia. Zmalał także odsetek znalezisk związanych z oporządzeniem jeździeckim, choć nie tak drastycznie. Zabytki takie jak ostrogi straciły jednak swoją elitarność, a podkowy dobrą jakość. Przypuszcza się, że jest to wynikiem opuszczenia grodu przez rycerstwo. Wydaje się także, że od tego czasu obszar otoczony wałami zmienił swoją funkcję. W aktywności mieszkańców, widocznej poprzez pryzmat kultury materialnej, kluczowego znaczenia nabrały handel i wymiana, a także wyspecjalizowane wytwórstwo, takie jak np. metalurgia, szklarstwo i jubilerstwo (Pankiewicz 2023, 365-380). Powstaje zatem pytanie, na ile czynniki te wywołały zmiany w kwestii przetrzymywania koni na wyspie tumskiej i czy dla tego okresu jesteśmy w stanie uchwycić ślady obecności wierzchowców.

Danych na temat obecności koni na wrocławskim Ostrowie Tumskim w XII – 1. połowie XIII w. nie dostarczyły niestety wykopy IIIA/1-3. Nawarstwienia z tego czasu z wykopu IIIA/1 zostały kompletnie zniszczone, natomiast w odkrywcę IIIA/2-3 zachowały się szczątkowo. W tej lokalizacji, w warstwie B7, datowanej na koniec XI, czy też początek XII w., odkryto tylko włosie końskie. Znaleźisko to, podobnie jak w starszych poziomach, znajdowało się przy

⁶ Nie będą tu analizowane wszystkie tego typu znaleziska z grodu wrocławskiego. Celem artykułu nie jest bowiem prezentacja ofiar zakładzinowych, ale próba identyfikacji miejsc przetrzymywania koni.

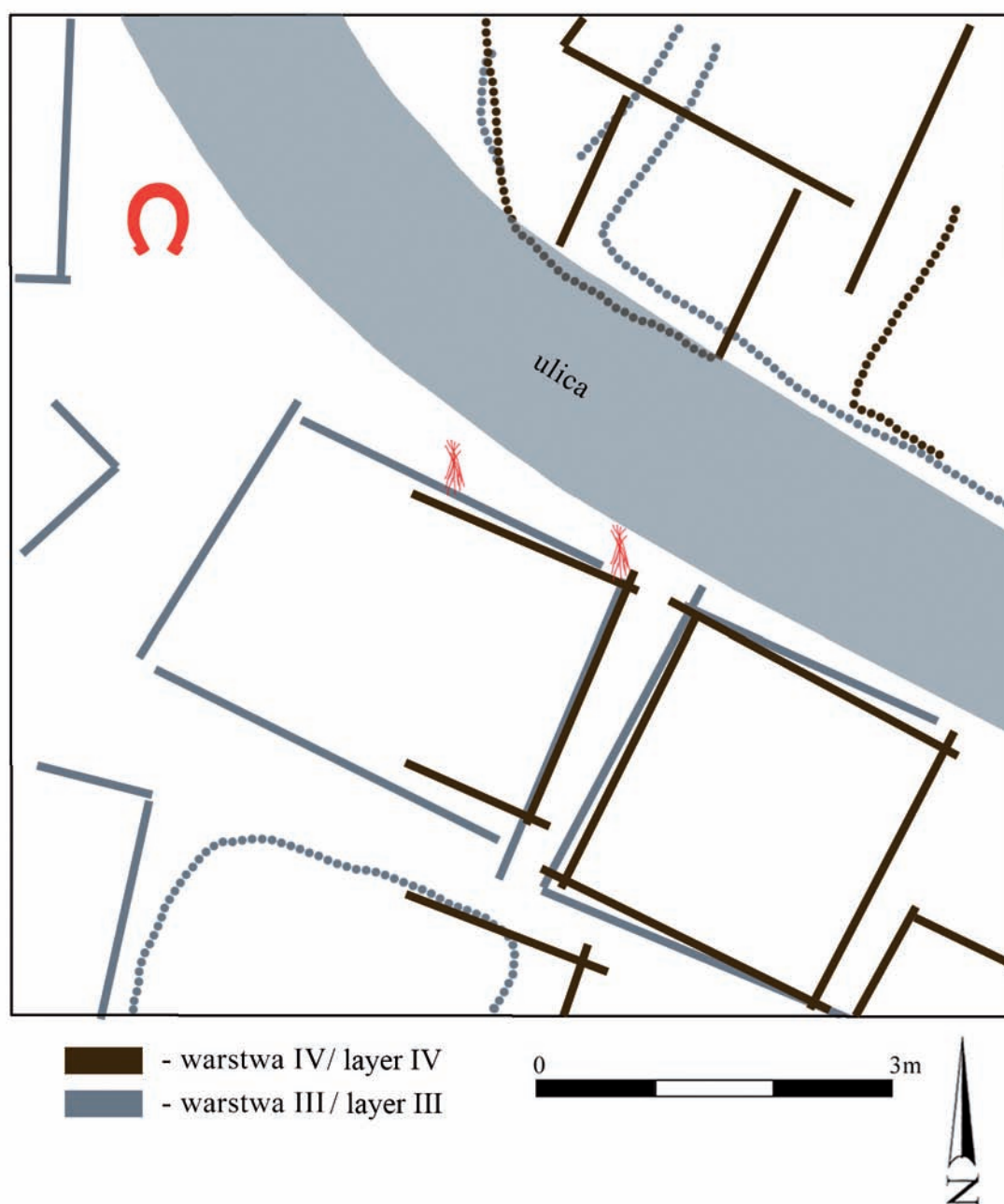
biegu ulicy (Kaźmierczyk 1995, 62, 136-147, ryc. 112-114, 117).

Także w pobliżu ciągu komunikacyjnego koncentrują się podobnego typu zabytki odsłonięte w obrębie wykopu VI. Na tym obszarze w warstwie IV, datowanej na 1. połowę XII w., znaleziono pojedyncze skupiska sierści końskiej. Jedna z nielicznych podków wczesnośredniowiecznych pochodzących z tego terenu odkryta została w nieco młodszej (2. połowa XII w.) warstwie III, także w pobliżu ulicy (ryc. 14).

Nawarstwienia tego obszaru zajęte przez pobliski wykop I-II/K także zostały częściowo zniszczone (wykop II), ale zachowany teren dostarcza ciekawego pola do obserwacji podjętego zagadnienia. Zmiany, które zaszły na grodzie wrocławskim, nie pozostały bez wpływu na układ zabudowy w tej jego partii. Przestrzeń otoczona płotem, a interpretowana jako zagroda dla koni, już u schyłku XI w. (warstwa H) została znacznie zredukowana. W kolejnych poziomach osadniczych (warstwy G, a następnie F) już zupełnie ją zlikwidowano, a przestrzeń zajęła zabudowa zrębowa. W środkowo-wschodniej części badanego obszaru wytyczono natomiast plac, określony mianem „targowego” (Kaźmierczyk *et al.* 1976, 189-193, 208-211, 216-218, ryc. 1, 19, 29; 1977, 198, 214, 223-225, 233-235, 233-235, ryc. 1, 24, 28; Robak 2008, 101). Na tym terenie rzeczywiście stwierdzono nagromadzenie akcesoriów handlowych, a także przedmiotów związanych ze spędzaniem wolnego czasu. Niewielki, niezabudowany areal znajdował się także w zachodniej partii wykopu. Przez odkrywców został on określony jako „plac do obróbki drewna” (literatura jak wyżej), ale przypuszcza się, że mamy tu do czynienia z szerszą strefą wymiany handlowej, obejmującą oba te miejsca (Pankiewicz 2019). Oba place łączył niewielki ciąg komunikacyjny, w przejściu między budynkami. Ciąg ten był drożny z wyjątkiem zabudowy warstwy F, gdzie w jego obrębie stał budynek (nr 2), ze ścianami o różnej konstrukcji, przylegający do większego, solidnego budynku zrębowego (nr 4). Mniejszy obiekt zinterpretowany został jako stajnia. Taką funkcję przypisano mu na podstawie obecności włosia końskiego, gnoju oraz warstwy słomy i paździerzy. W pomieszczeniu miało się też znajdować miejsce „dla koniucha”. Przypuszczano, że mogły tam być trzymane 3-4 konie lub koń i inne zwierzęta (Kaźmierczyk *et al.* 1976, 182). Bez względu na poprawność tego wnioskowania, jest to jedyny tego typu obiekt na omawianym obszarze, zaś rozkład zabudowy i zabytków związanych z końmi wskazuje na zupełnie inny sposób użytkowania prze-

strzeni. Znamienne, że niemal wszystkie podkowiaki grupowały się w obrębie „placu targowego” lub przy ścianach domostw przylegających do placu (ryc. 15). W podobnej lokalizacji odkryto podkowy, pochodzące z warstw datowanych na XII i 1. połowę XIII w., chociaż te ostatnie były obecne raczej na „placu obróbki drewna” (ryc. 15). Także inne akcesoria końskie znajdowano na „placu targowym” lub przy pobliskich ciągach komunikacyjnych. Jednym z ciekawszych zabytków pochodzących z tego miejsca jest przedmiot rogowy, uznany pierwotnie za pobocznice wędzidla (Jaworski 1990, 55-56, fot. 23), a później za urządzenie do pętania kopyt końskich, stosowane też w kulturach koczowniczych na terenie Rusi (Wachowski 2001, 170, ryc. 18). Innym znaleziskiem wywodzącym się być może z tego kręgu kulturowego, a konkretnie z terenów północnej Rusi i wybrzeży Morza Bałtyckiego, jest zdobiona motywami roślinnymi rogowa nahajka pejcza, w formie główki ptasiej (Jaworski 1990, 58-59, fot. 25; Kokowscy 2003, 357-358, ryc. 4: a, b, i). Także pojedyncze okazy ostróg odkryte w tych poziomach zalegały poza domostwami. Mogły one albo stanowić zgubę, albo zostać wyrzucone po zużyciu się przedmiotów. Rozkład utensyliów jeździeckich z wykopu I-II/K z warstw datowanych na XII – 1. połowę XIII w. poza jednym budynkiem nie wskazuje zatem na stałe przetrzymywanie tu koni. Można się raczej spodziewać, że wierzchowce przebywały tu czasowo podczas dokonywania transakcji w strefie wymiany dóbr.

Usytuowany około 40 m na północny zachód wykop IIIF nie dostarczył zbyt wielu znalezisk oporządzenia jeździeckiego z tego czasu. Ostrogę, najpewniej typu II odmiany 1 według Hilcerówny (1956, 34-35, 43-46), odkryto w warstwie B6-5 z 1. połowy XII w. Ze względu na urwany bodziec dokładna klasyfikacja jest niemożliwa (Bykowski, Limisiewicz 2015, 163-164, ryc. 3o; Pankiewicz 2023, 261-262). Przedmiot odkryto na niewielkim placu pomiędzy zabudową (ryc. 16), gdzie także w starszych nawarstwieńiach koncentrowały się akcesoria jeździeckie. Ciekawie przedstawia się natomiast rozkład tego typu zabytków w poziomie B1, datowanym na przełom XII i XIII w. Północna część wykopu była w tym czasie zajęta, zapewne przez zabudowę o charakterze technicznym, zaś część południową stanowiła pusta przestrzeń oddzielona płotem. To właśnie na tym obszarze odkrywano pojedyncze podkowy i podkowiaki (ryc. 16). Znaleziska te są jednak zbyt mało liczne, aby wnioskować o funkcji tej przestrzeni.

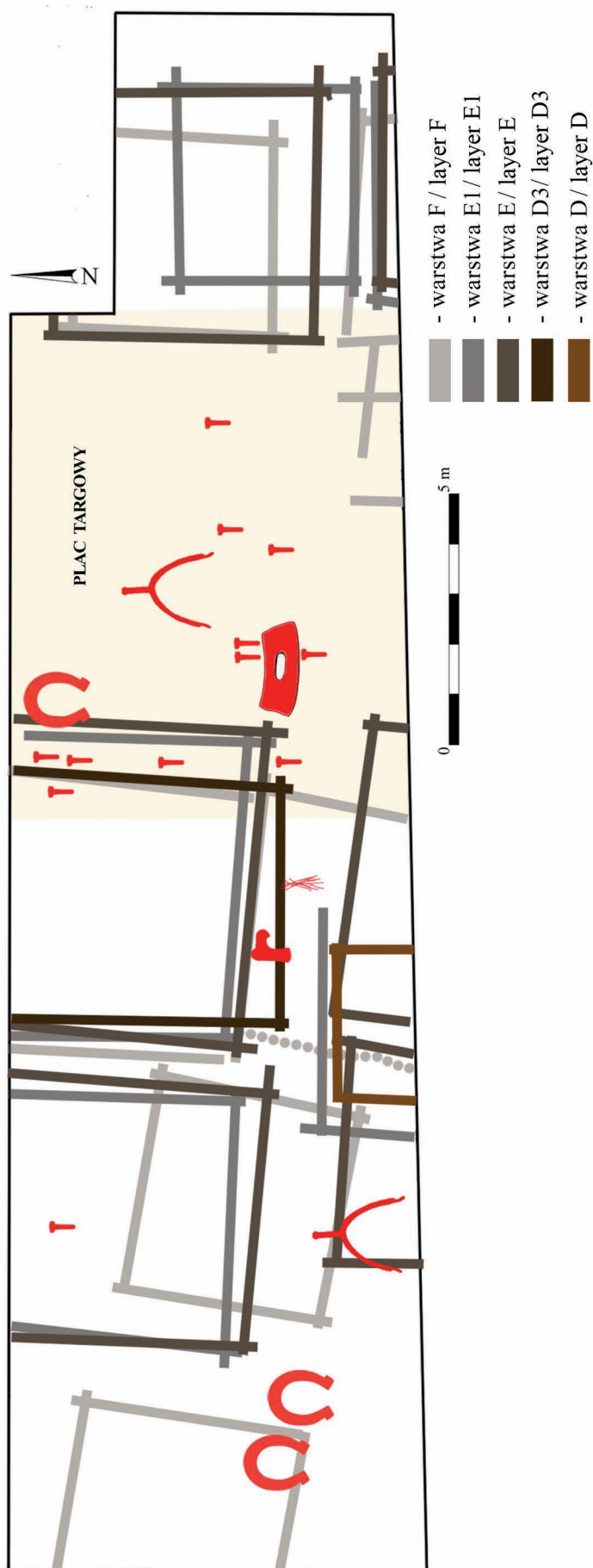

Ryc. 14. Wrocław Ostrów Tumski, wykop VI, warstwy IV, III (1.-2. połowa XII w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątków końskich; na podstawie Ostrowska 1957, ryc. 1; 1959, ryc. 10; legenda patrz ryc. 2
Fig. 14. Wrocław Ostrów Tumski. Trench VI, Layers IV, III (first to second quarters of the 12th century).

Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Ostrowska 1957, Fig. 1; 1959, Fig. 10, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

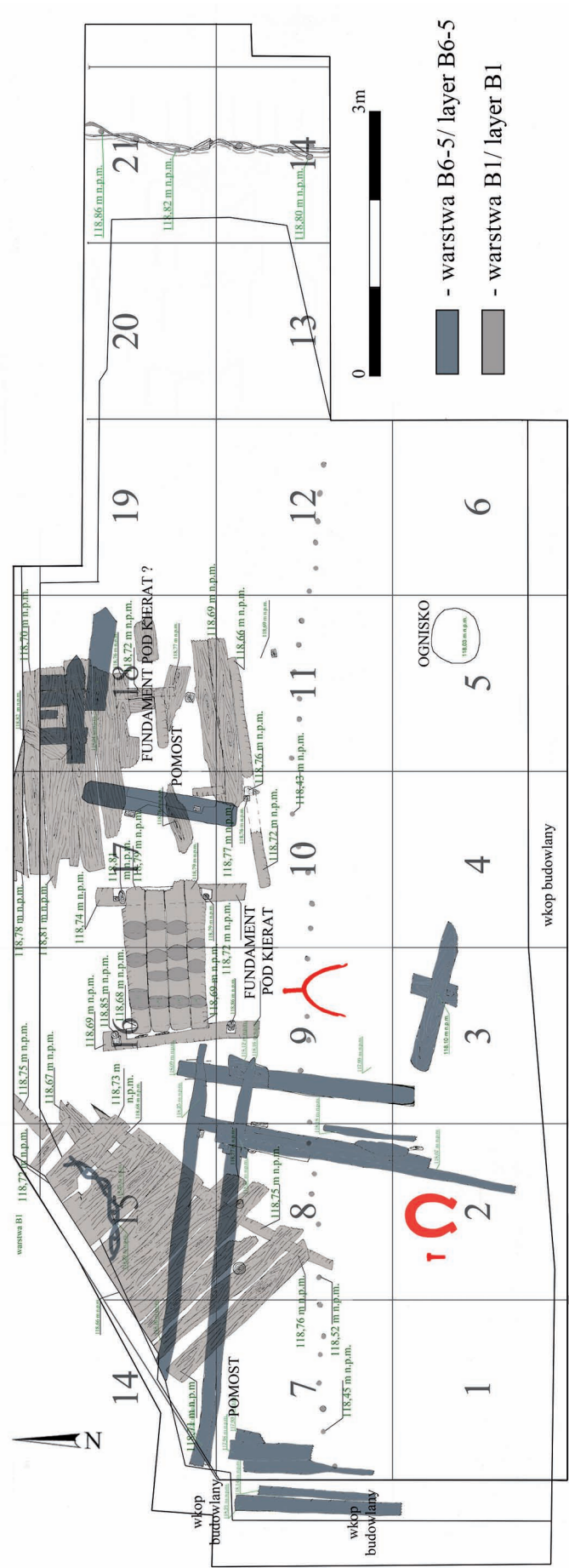
Dość znaczne nagromadzenie zabytków związanych z koniem i jeźdźcą w warstwach z XII-XIII w. stwierdzono natomiast w pobliskim wykopie III/K. Tylko pojedyncze z nich zlokalizowano w północnej części wykopu i skupiają się one wyłącznie w budynku 2 (zagroda 1) z warstwy B6. Był to obiekt o wymiarach 3,85 x 4,40 m, wzniesiony w konstrukcji

plecionkowej, a dostawiony do większego budynku zrębowego (Kaźmierczyk 1993, 151-153, ryc. 84). W obrębie budowli plecionkowej odkryto włosie końskie, a w pobliżu podkowiak (ryc. 17). Wszystkie pozostałe zabytki związane z jeździectwem odkryto

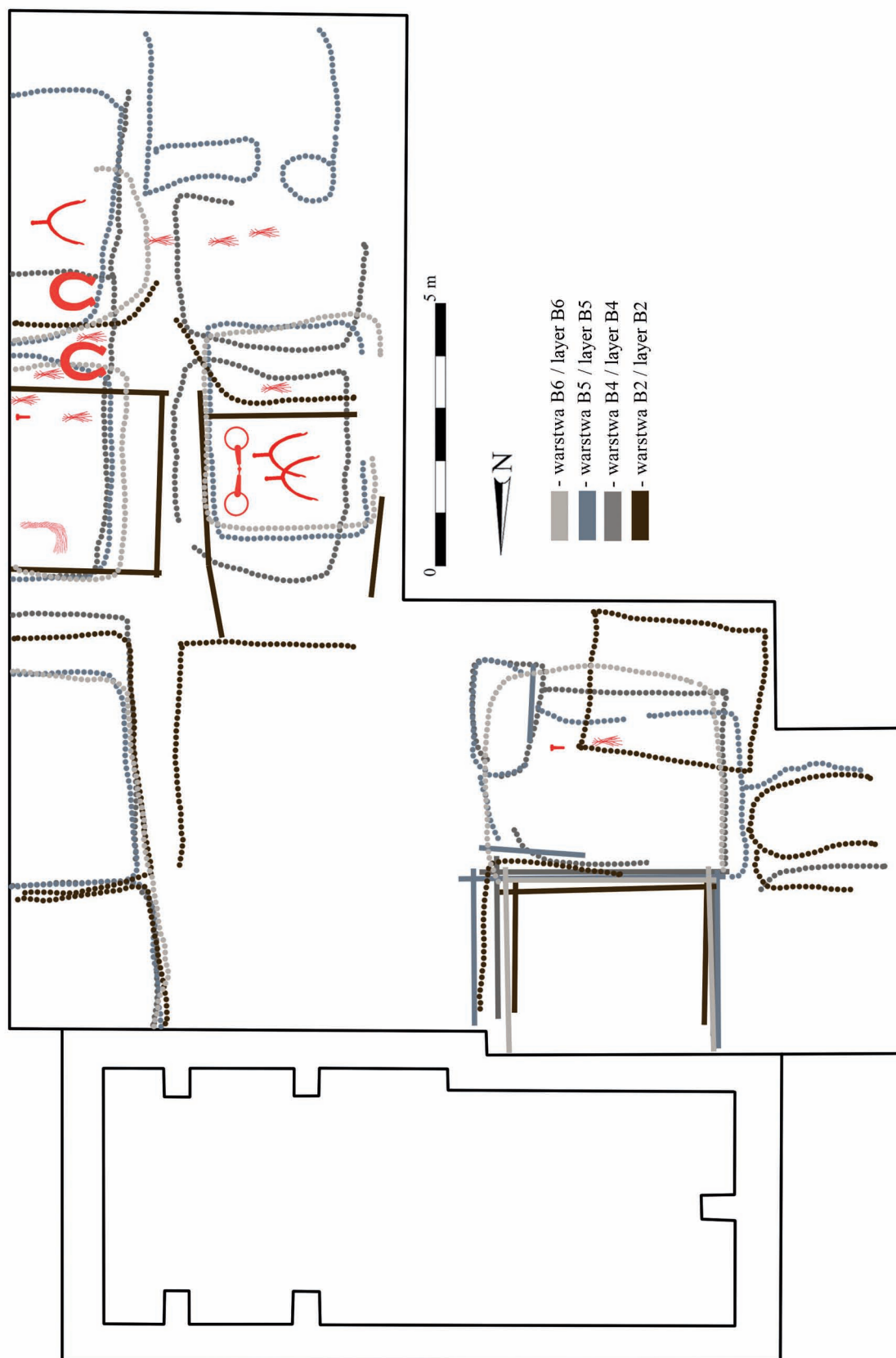
Ryc. 15. Wrocław Ostrów Tumski, wykop I-II/K, warstwy F-D (1. ćwierć XII w. – połowa XIII w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątek końskich; na podstawie Kaźmierczyk *et al.* 1975, ryc. 2; 1976, ryc. 1, 16, 19, 29, 34; 1977, ryc. 28, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 15. Wrocław Ostrów Tumski. Trench I-II/K, Layers F-D (first quarter of the 12th century to mid-13th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kaźmierczyk *et al.* 1975, Fig. 2; 1976, Figs. 1, 16, 19, 29, 34; 1977, Fig. 28, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 16. Wrocław Ostrow Tumski, wykop IIIF, warstwy B5-6 (1. ćwierć XII w.) oraz B1 (przełom XII i XIII w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich;
wg Limisiewicz *et al.* 2015, ryc. 22, 31, z modyfikacjami; legenda patrz ryc. 2

Fig. 16. Wrocław Ostrow Tumski. Trench IIIF, Layers B5-6 (first quarter of the 12th century) and B1 (turn of the 12th and 13th centuries).
Distribution of equestrian accessories; after Limisiewicz *et al.* 2015, Figs. 22, 31, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

Ryc. 17. Wrocław Ostrów Tumski, wykop III/K, warstwy B6-B2 (1.-4. ćwierć XII w.). Rozmieszczenie akcesoriów jeździeckich i elementów szczątków końskich; na podstawie Kąźmierczyk 1993, ryc. 84, 89, 92, 101, oprac. autorzy; legenda patrz ryc. 2

Fig. 17. Wrocław Ostrów Tumski. Trench III/K, Layers B6-B2 (first-fourth quarters of the 12th century). Distribution of equestrian accessories and elements of horse remains; after Kąźmierczyk 1993, Figs. 84, 89, 92, 101, compiled by the authors; for the key, see Fig. 2

w południowej części wykopu (ryc. 17). Na tym obszarze, w poziomie B7, datowanym na przełom XI i XII w., w obrębie zagrody nr 3 odsłonięto trójdzielny budynek plecionkowy, wzniesiony na podsypce piasku i przygotowanej uprzednio warstwie faszyny. Środkowa część obiektu miała długość 4,16 m, a szerokość zaledwie 1,3-1,4 m. W tej izbie odkryto znaczną ilość włosów końskiego, stąd przypisano jej funkcję stajni. Także pozostałe pomieszczenia określono jako przeznaczone dla zwierząt. Opisywany obiekt przylegał do jednodzielnego budynku plecionkowego z wyodrębnionym paleniskiem i podłogą, zapewne mieszkalnego (Kaźmierczyk 1993, 143-146, ryc. 80, 83). Podobny układ budynków plecionkowych w tej zagrodzie odnotowano w młodszej (połowa XII w.) warstwie B4. Były one zbyt słabo zachowane, aby określić ich funkcję, niemniej w mniejszej budowli, o wymiarach 2,8 x 3,5 m, odkryto mierzwę z przymieszką włosów końskiego (Kaźmierczyk 1993, 175, ryc. 92). Niemal identyczne rozplanowanie przestrzeni stwierdzono w kolejnej warstwie B3, z 2. połowy XII w. Odsłonięto tu dwa przylegające do siebie budynki plecionkowe, większy, owalny o wymiarach 3,8 x 4,4 oraz mniejszy podłużny (2-2,2 x 4,8 m). W obu zalegała mierzwa ze szczątkami włosów końskiego, a w żadnym z nich nie wyodrębniono paleniska, stąd określono je jako gospodarcze (Kaźmierczyk 1993, 186-189, ryc. 94).

Nieco inaczej wyglądał rozkład innych akcesoriów „końskich”. Ostrogi, nawet jeśli były uszkodzone, występowały wyłącznie w obiektach, przy czym były to budynki większe i solidniejsze, niekiedy zaopatrzone w podłogę. W obiektach tych nie występowało raczej włosie końskie, a tego typu szczątki odkrywano w sąsiednich budynkach (ryc. 17). W niektórych budowlach, gdzie znajdowano ostrogi, stwierdzono także nagromadzenie zabytków związanych z końmi. Przykładowo w budynkach 1 i 2 w obrębie zagrody nr 4 w sąsiadujących warstwach B6-B6 odkryto zniszczone: ostrogę i dwie podkowy, a także pojedynczy podkowiak i odnotowywane kilkakrotnie przykłady włosów końskiego oraz sznur wykonany z tego surowca (ryc. 17; Kaźmierczyk 1993, 158-159, 166-167, ryc. 84, 89, 91). Jeszcze bardziej interesująco przedstawiają się znaleziska z budynku 1, zagrody 3, warstwy B2 ze schyłku XII w. Z budowli tej pochodzą wędzidło i fragmenty dwóch ostróg, te jednak zachowane były niekompletnie (ryc. 17; Kaźmierczyk 1993, 199-201, ryc. 101). Nawet jeśli wzmiankowane przedmioty zostały zdeponowane wtórnie, jako odpadki, to ich zagęszczenie i towarzysząca sierść

końska wyraźnie wskazuje, że w tej strefie, zapewne w niewielkich budynkach plecionkowych, przynajmniej czasowo trzymano konie.

Warto tu odnotować jeszcze jedną prawidłowość – ta część badanego obszaru praktycznie przez całą historię jego zasiedlenia była słabiej zagospodarowana. W pierwszym etapie istnienia grodu na tym terenie znajdował się odcinek najstarszego wału, zaś później wznoszono tu pojedyncze budynki, ale długo cała przestrzeń funkcjonowała jako pusty plac (por. fragmenty powyżej). Specyficzne wykorzystanie tego miejsca utrwaliło się praktycznie do schyłku wczesnego średniowiecza.

ŚLADY HODOWLI KONI POZA OBSZAREM GRODU

Mimo udokumentowania trzymania koni zarówno na grodzie wrocławskim, jak i w innych ośrodkach, to jednak głównie poza terenem objętym wałami doszukiwano się miejsc specjalistycznej hodowli koni w obrębie tzw. osad służebnych (por. *Wprowadzenie*).

Wśród nazw łączonych właśnie z osadami służebnymi okolic Wrocławia nie odnotowano żadnej, która mogłaby mieć związek z końmi (np. Młynarska-Kaletynowa 1986, 26-27; Adamska 2017). Warto natomiast przyjrzeć się okolicznym stanowiskom, dla których dysponujemy analizami archeozoologicznymi. Chociaż frekwencja szczątków kostnych nie odzwierciedla w prosty sposób danych dotyczących chowu zwierząt, może jednak rzucić światło na to zagadnienie, zwłaszcza w przypadku gatunków raczej niekonsumpcyjnych, jakimi były konie (por. *Materiały i metody*). Na pobliskim Ołbinie liczebność kości końskich jest bardzo podobna do rozpoznanej dla Ostrowa Tumskiego, ale nie stwierdzono tu nagromadzenia zabytków, które można wiązać z wierzchowcami lub grupą jeźdźców (Piekalski 1991, 65-78, 118). Zabytki tego typu pojawiają się na osadzie położonej na lewym brzegu Odry, w pobliżu dzisiejszego placu Nowy Targ. Mimo znakomitego zachowania się pokładów organicznych, na stanowisku nie udokumentowano jednak śladów obecności koni, a frekwencja kości tych ssaków była stosunkowo niska (około 2,5%). Zasiedlenie tego obszaru nastąpiło nie wcześniej niż u schyłku XI w., ma zatem metrykę relatywnie późną (*Rytm...*, 23-47, 563-572, 1103).

Bardzo ciekawie prezentuje się natomiast rozkład szczątków kostnych na osadach podwrocławskich

położonych do 20 km, ale zazwyczaj około 7-10 km na południe od grodu. Jednym z najdalej położonych stanowisk jest osada w Nowym Śleszowie⁷, datowana na podstawie ceramiki naczyniowej i dendrochronologii na XIII w. Odsetek kości końskich wynosił tu aż 19,79% (Gralak 2004, 138-140), czyli niemal dziesięciokrotnie więcej niż na grodzie i w centrum Wrocławia. Dość licznie kości końskie reprezentowane były także w pobliskich Radłowicach, ale cały zbiór resztek osteologicznych jest zbyt mały, aby uznać to za prawidłowość (Pazda 1995, 243). Wysoką frekwencję kości konia (17,9%) odnotowano również na osadzie w podwrocławskiej Ślęży, datowanej od końca XII po połowę XIII w. (Szwed 2003, 434-439, tab. 9). Analogiczne zjawisko uchwycono na nieodległym, podobnie datowanym (1. połowa XIII w.) stanowisku w Zabrodziu, gdzie pozostałości końskie stanowiły 12,47% wszystkich szczątków. Oprócz tego stwierdzono, że pochodzą one od osobników roślących, hodowanych być może na potrzeby dworu książęcego. Na osadzie odkryto też parę ostróg od ujeżdżania (?) wierzchowców (Osypińska 2013; Pawlak 2013, 240-245). Jeszcze bardziej spektakularnie prezentuje się zbiór kości końskich z osady z XII, początku XIII w. w Mokronosie Dolnym, gdzie stanowiły one aż 33,06% materiału osteologicznego (Kamyszek *et al.* 2010, 23-26).

Przedstawione powyżej przykłady wyraźnie sugerują, że w XII-XIII w. w podwrocławskich wsiach, położonych na południe od grodu mógł mieć miejsce wyspecjalizowany wychów koni, choć nie znajduje to odzwierciedlenia w miejscowym nazewnictwie. Czas pojawienia się i istnienia owych, domniemanych miejsc przetrzymywania koni wydaje się nieprzypadkowy. Jak się przypuszcza dopiero od schyłku XI w. wokół wrocławskiego Ostrowa Tumskiego wykształca się szersze zaplecze osadnicze – rolnicze i hodowlane (Pankiewicz 2023, 104-107, 122-128, 154-156, 170-173, 357-371). Właśnie wtedy dochodzi do poważnych przeobrażeń społecznych na terenie samej wyspy tumskiej. Zmianą pomniejszą, choć zapewne związaną z wszystkimi wyżej wymienionymi czynnikami, jest także likwidacja w obrębie obszaru umocnionego tzw. zagrody dla koni, u schyłku XI lub na początku XII w. (por. fragment powyżej).

Spostrzeżenia te zdają się sugerować, że to właśnie koniec wieku XI i wiek XII mogły być przełomowe dla organizacji hodowli, w tym hodowli koni, we

Wrocławiu. Ustalenia te skłaniają także do zadania pytania o początki planowego chowu tych zwierząt w ramach tzw. osad służebnych wokół większych ośrodków. Określenie, na jaki okres należy datować pojawienie się owej przymusowej specjalizacji, ciągle pozostaje przedmiotem sporu. Zazwyczaj przyjmuje się, że służba hodowlana, w której skład wchodziła też opieka nad stadami książęcych koni, wykształciła się wraz z rozwojem struktur państwowych w 2. połowie X w. (Buczek 1958, 52-53, 98-104; Modzelewski 2000, 5-9; Danielewski 2015, 60-63). Źródła pisane wymieniające nazwy związane z hodowlą wierzchowców nie są jednak starsze niż rok 1136 (zapiska w Bulli gnieźnieńskiej), a większość z nich pochodzi już z późnego średniowiecza (literatura jak wyżej). Przykład wrocławski mógłby wskazywać na relatywnie późną metrykę organizacji osad, gdzie przetrzymywano konie⁸.

ZAKOŃCZENIE

Wrocławski Ostrów Tumski jest z jednej strony ogromnym polem interpretacyjnym dla badania funkcji przestrzeni grodów, z drugiej stanowiskiem zmarnowanych szans. W przypadku pobierania prób gleby podczas badań można byłoby potwierdzić jednoznacznie obecność koni na obszarze zamkniętym wałami. Analiza przestrzenna z wykorzystaniem tradycyjnych metod planigrafii także pozwala jednak na stwierdzenie, że przynajmniej w niektórych okresach na obszarze grodu trzymano wierzchowce.

Wyraźnie rysują się też pewne prawidłowości w hodowli tego typu inwentarza żywego. Zwraca uwagę przede wszystkim grupa obiektów plecionkowych lub o konstrukcji mieszanej, przylegających do większych budynków mieszkalnych. Identyfikatorem ich funkcji jest tu przede wszystkim obecność włosów końskiego i warstw gnoju, ale analiza przestrzeni w poszczególnych wykopach wykazała, że mamy tu do czynienia z powtarzającym się schematem. Wydaje się także, że w niektórych przypadkach (np. warstwy z XI w. w wykopie IIIA/2-3 lub warstwy z XII w. w wykopie III/K) wydzielano również strefy na grodzie przeznaczone dla zwierząt, w tym koni. Na podstawie rozmieszczenia zabytków wyodrębniono również miejsca, gdzie nie tyle trzymano zwierzęta, co za-

⁷ Około 20 km na południowy wschód od wyspy tumskiej.

⁸ W niniejszym artykule jedynie sygnalizujemy ten problem, ale powinno być to przedmiotem osobnego, obszernego omówienia.

pewne zamieszkiwali ich właściciele. Oprócz miejsc domniemanego koszarowania koni w przestrzeni stanowiska można także rozpoznać obszary czasowego przebywania tych ssaków takie jak ulice i place, gdzie raczej nieprzypadkowo pojawiały się znaleziska podków i podkowiaków oraz inne akcesoria.

Najciekawszym przykładem miejsca przetrzymywania koni na wrocławskim Ostrowie Tumskim jest zagroda, wyodrębniona w nawarstwieniach z okresu od 2. ćwierci do schyłku XI w. w wykopie I-II/K zlokalizowanym w pobliżu katedry. Było to teren położony na dawnym wale, stanowiący być może włości książęce, wyłączone z normalnego użytkowania, a przeznaczone do celów szczególnych (spichlerze, miejsce wymiany, zagroda dla koni). Wydzielenie przestrzeni dla koni w pobliżu obszaru zamieszkania osób utożsamianych z grupą zbrojnych stanowi też ciekawy punkt do dyskusji nad socjotopografią grodu wrocławskiego, podkreśla bowiem bardzo duże znaczenie koni (i zapewne wojowników konnych) dla funkcjonowania grodu aż do końca XI w.

Wrocławski Ostrów Tumski nie jest tu przy tym wyjątkiem. Wielokrotnie wskazywano na koncentrację oporządzenia jeździeckiego w obrębie ważnych ośrodków władzy państwa Piastów (por. *Wprowadzenie*). Także analiza szczątków kostnych koni właśnie z grodów⁹ dowiodła, że zwierzęta, które dokonały

tam żywota, użytkowane były pod wierzch (Janeczek *et al.* 2024).

Identyfikacja miejsc przetrzymywania koni na wrocławskim Ostrowie Tumskim w doskonały sposób obrazuje również przemiany społeczne i przestrzenne, które dokonywały się na Ostrowie Tumskim na przestrzeni dziejów. Niemal symboliczna jest tu likwidacja „zagrody dla koni” i wytyczenie w tym miejscu „placu targowego” na przełomie XI i XII w., kiedy to rycerstwo najprawdopodobniej opuszcza gród, a dla przestrzeni zamkniętej wałami coraz większe znaczenie zyskuje handel i wymiana. Przypuszcza się, że to właśnie w tym czasie zapoczątkowano hodowlę koni w obrębie tzw. osad służebnych.

Sama rola wierzchowców i podejście do sposobów ich przetrzymywania mogła zatem także ulec zmianie w czasie. Koń był zwierzęciem cennym, mającym dla ludzi średniowiecza znaczną wartość materialną. Poza wymiarem sakralnym ssak ten stanowił też symbol przynależności wyższej klasy społecznej (np. Nadolski 1954, 96-104; Dunin-Wąsowicz 2011; Łukaszyk 2012, 18; Makowiecki *et al.* 2023, 160-163). Obecność wierzchowców na grodach mogła zatem nierozłącznie wiązać się z obecnością wojów. Dlatego studia nad zagadnieniem obecności koni w ważnych centrach na terenie ziem polskich może rzucić pewne światło na zagadnienie stosunków społecznych panujących w ich obrębie, jak i na system organizacji gospodarczej i politycznej państwa Piastów.

⁹ Aczkolwiek nie tylko z grodów państwowych.

Declaration of competing interest:

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

CRedit authorship contribution statement:

Aleksander Limisiewicz: conceptualization, formal analysis, visualization, methodology, writing – original draft (total share 50%)

Aleksandra Pankiewicz: methodology, formal analysis, investigation, writing – original draft, writing – review and editing (total share 50%)

BIBLIOGRAFIA

- Adamska D. (2017). Podwrocławskie wsie, folwarki i majątki o metryce średniowiecznej (ob. w granicach administracyjnych miasta Wrocławia). W: M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Atlas historyczny miast polskich, Tom. IV. Śląsk, Zeszyt 13. Wrocław, Część I.* (23-29). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Baron J. (2012). Ritual and cultural change. Transformations in rituals at the junction of pagan religion and Christianity in early medieval Poland. W: B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Rytm przemian kulturowych w pradziejach i średniowieczu* (449-464). Biskupin-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Buczek K. (1958). *Księżęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*. Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bykowski K., Konczewska M., Konczewski P., Lasota Cz., Paternoga M., Piekalski J., Rzeźnik P. (2004). Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 46, 113-150.
- Bykowski K., Limisiewicz A. (2015). *Przedmioty metalowe z wykopu IIIF na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*. W: A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego* (143-186), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Chrzanowska W., Krupska A. (2003). Pferdeknöchel aus dem frühmittelalterlichen Burgwall von Mikulčice Exkurs: Archäozoologische Analyse der Pferdebestatungen aus Mikulčice und Břeclav – Pohansko. W: L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 5* (151-214). Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Clark J. (1995). *The Medieval Horse and its Equipment: c. 1150-c. 1450*. London: HMSO.
- Danielewski M. (2015). Konary i Kobylniki. Rola i użytkowanie koni we władztwie Piastów. *Historia Slavorum Occidentis*, 8/1, 57-76.
- Danielewski M. (2021). *The stronghold in Grzybowo in the context of interdisciplinary research into the functions of early medieval strongholds from the 10th and 11th centuries*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Danielewski M., Wrzesiński J. (2024). Użytkowanie konia na wczesnośredniowiecznym grodzie w Grzybowie w świetle źródeł archeologicznych. *Historia Slavorum Occidentis*, 43/3, 13-24, doi: 10.15804/hso240401.
- Dejmal M., Lisá L., Fišáková Nývltová M., Bajer A., Petr L., Kočár P., Kočárová R., Nejman L., Rybníček M., Šůvová Z., Culp R., Vavrčík H. (2014). Medieval horse stable; the results of multi proxy interdisciplinary research. *PLoS One*, 9(3), doi: 10.1371/journal.pone.0089273. PMID: 24670874; PMCID: PMC3966733.
- Dunin-Wąsowicz T. (2011). Koń cenniejszy od złota. W: *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury* (336-372). Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dzierżęcka M., Charuta A., Kobryń H. (2008). Pathological changes of horse bones in the Middle Ages in Poland – photographic records. *Bulletin of Veterinary Institute Pulawy*, 52, 689-694.
- Gardela L., Kajkowski K., Ratajczyk Z., Wadyl S. (2019). Oporządzenie jeździeckie i elementy rzędu końskiego. W: S. Wadyl (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim* (139-164). Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Gediga B. (1996). Chrystianizacja i utrzymywanie się przedchrześcijańskich praktyk kultowych na Śląsku. W: Z. Kurnatowska (red.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej I. Plemiona i państwa* (159-168). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Górecki J. (2001). *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*. Lednogóra: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- Gralak T. (2004). Osada kultury łużyckiej z okresu halsztackiego oraz osada z przełomu wczesnego i późnego średniowiecza, ze stan. 4. w Nowym Śleszowie, gm. Żórawina, pow. Wrocław. W: B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, 18. *Badania na autostradzie A4. Część 3* (67-168). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Grzywiński L. (1962). Parazytologiczne analizy kałów wykopaliskowych. *Wiadomości Parazytologiczne*, 8(5), 543-548.
- Hilczarówna (Kurnatowska) Z. (1956). *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hukantaival S. (2009). Horse Skulls and “Alder-Horse”: the Horse as a Depositional Sacrifice in Buildings. *Archaeologia Baltica*, 11, 350-356

- Iwaszczuk U. (2014). Animal husbandry on the Polish territory in the Early Middle Ages. *Quaternary International*, 346, 69-101.
- Janeczek M., Chrószcz A., Onar V., Henklewski R., Piekalski J., Duma P., Czerski A., Calkosiński I. (2014). Anatomical and Biomechanical Aspects of the Horse Spine: The Interpretation of Vertebral Fusion in a Medieval Horse from Wrocław (Poland). *International Journal of Osteoarchaeology*, 24, 623-633.
- Janeczek M., Makowiecki D., Rozwadowska A., Chudziak W., Pasicka E. (2024). Pathological Changes in Early Medieval Horses from Different Archaeological Sites in Poland. *Animals*, 14(3), 490, <https://doi.org/10.3390/ani14030490>.
- Jaworski K. (1990). *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*. Wrocław-Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Jaworski K. (1993). *Wytwórczość i użytkowanie wyrobów z kości i poroża na wrocławskim Ostrowie Tumskim w X-XV wieku*. Wrocław: Instytut Archeologii (maszynopis pracy doktorskiej).
- Jaworski K., Pankiewicz A., Chrószcz A., Poradowski D. (2020). Different Approach to Horses – The Use of Equid Remains in the Early Middle Ages on the Example of Ostrów Tumski in Wrocław. *Animals*, 10/2294, doi:10.3390/ani10122294.
- Kamyszek L., Śledzik-Kamiński R., Żygadło L. (2010). *Mokronos Dolny 8 (AZP 80-27/69), gm. Kąty Wrocławskie. Opracowanie wyników ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku* (maszynopis w Archiwum WUOZ, Wrocław).
- Kajkowski K. (2022). Ofiara zakładzinowa w świecie wczesnośredniowiecznych wyobrażeń zachodniosłowiańskich (na przykładzie odkryć z ziem polskich). W: M. Dzik, R. Gogosz, J. Morawiec, L. Poniewozik (red.), *W świecie bogów, ludzi i zwierząt. Studia ofiarowane Leszkowi Pawłowi Ślupeckiemu* (407-433). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kaźmierczak R. (2014). Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego. W: A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego* (139-152). Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych.
- Kaźmierczyk J. (1991). *Ku początkom Wrocławia. Cz. 1. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI wieku*. Wrocław-Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Kaźmierczyk J. (1993). *Ku początkom Wrocławia. Cz. 2. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od XI do połowy XIII wieku*. Wrocław-Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Kaźmierczyk J. (1995). *Ku początkom Wrocławia. Cz. 3. Gród na Ostrowie Tumskim w X-XIII wieku*. Wrocław: Sudety.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz. (1975). Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1973 roku. *Silesia Antiqua*, 17, 183-220.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz. (1976). Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1974 roku. *Silesia Antiqua*, 18, 177-225.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz. (1977). Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku. *Silesia Antiqua*, 19, 181-240.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz. (1978). Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1976 roku. *Silesia Antiqua*, 20, 123-167.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz. (1979). Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1977 roku. *Silesia Antiqua*, 21, 119-182.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz. (1980). Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1978 roku. *Silesia Antiqua*, 22, 71-158.
- Kokowscy E., A. (2003). Nahajki z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem. W: M. Dulinicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* (355-364). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej; Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurnatowska (Hilczerówna) Z. (2002). *Początki Polski*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Labuda G. (1992). *Mieszko II król Polski (1025-1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego*. Kraków: Secesja.
- Limisiewicz A. (2020). Łaźnie Wrocławia w XI wieku. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 61, 113-146.
- Limisiewicz A., Bykowski K., Opalińska-Kwaśnica M., Pankiewicz A. (2015). Stratygrafia procesu osadniczego w obrębie wykopu IIIF na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. W: A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego* (55-142). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Łukaszyk A. (2012). *Wierzchowce Bogów. Motyw konia w wierzeniach i sztuce Słowian i Skandynawów*. Szczecin: Triglav.
- Makowiecki D. (2001). *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studia*

- dium archeozoologiczne. Poznań-Lednogóra: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- Makowiecki D. (2006). Wybrane zagadnienia ze studiów nad gospodarką zwierzętami we wczesnośredniowiecznych kompleksach grodowych Pomorza, Wielkopolski i Dolnego Śląska. W: W. Chudziak, S. Możdzioch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później* (123-150). Toruń-Wrocław-Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Makowiecki D. (2016). *Zwierzęta średniowiecznego i nowożytnego Poznania oraz okolic: podstawy archeozoologiczne*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Makowiecki D., Chudziak W., Szczepanik P., Baca M., Popović D., Janeczek M., Pasicka E., Krajcarz M.T., Wiejacksa M., Kaźmierczak R., Kocińska M.K. (2023). Koń w magii i religii wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich w świetle analiz archeozoologicznych i archeoreligioznawczych. W: B. Gedi-ga, M. Przymorska-Sztuczka (red.), *Religia i wierzenia społeczeństw pradziejowych i wczesnego średniowiecza w świetle źródeł archeologicznych i sztuki* (157-192). Biskupin-Wrocław: Polska Akademia Nauk, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie.
- Młynarska-Kaletynowa M. (1986). *Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Modzelewski K. (2000). *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X-XIII wiek*. Wyd. 2. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Moździoch S. (1990). *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Moździoch S. (2002). *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*. Warszawa: DiG.
- Moździoch S. (2004). Wrocław-Ostrów Tumski in the Early Middle Ages. W: P. Urbańczyk (red.), *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium* (319-338). Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Nadolski A. (1954). *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Łódź-Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Nadolski A. (1994). Ładowa technika wojskowa od połowy X do połowy XII wieku. W: A. Nadolski (red.), *Polska technika wojskowa do 1500 roku* (31-107). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Ostrowska E. (1961). Wykopiska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu w 1959 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 13, 183-200.
- Osypińska M. (2013). Szczątki zwierzęce z osady wczesnośredniowiecznej w Zabrodziu, pow. Wrocławski, stan 7. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 55, 191-205.
- Osypińska M. (2019). Gospodarka zwierzętami we wczesnośredniowiecznym Santoku. Studium archeozoologiczne. W: K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok. Strażnica i klucz królestwa polskiego. Wyniki badań z lat 1958-1965* (325-346). Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Osypińska M., Osypiński P. (2012). Pochówek konia i szczątki zwierząt z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Jordanowie, woj. lubuskie. *Archeologia Polski*, 57, 247-260.
- Pankiewicz A. (2019). An attempt to identify places associated with trade and exchange in early medieval strongholds in the example of Ostrów Tumski in Wrocław. *Přehled výzkumů*, 60-2, 145-160.
- Pankiewicz A. (2023). *Wrocław. Gród na Ostrowie Tumskim we wczesnym średniowieczu*. Warszawa-Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Pawlak P. (2013). Wczesnośredniowieczna wieś oraz pozostałości młodszego osadnictwa na stanowisku 7 w Zabrodziu, pow. wrocławski. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 55, 209-289.
- Pazda S. (1995). Osada wczesnośredniowieczna na stanowisku nr 8 w Radłowicach gm. Domaniów, woj. wrocławskie. *Studia Archeologiczne*, 26, 209-245.
- Piekalski J. (1991). *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Olbinie w VII-XIII w*. Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Robak Z. (2008). Badania nad stratygrafią i chronologią warstw osadniczych grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Propozycja reinterpretacji wyników. *Silesia Antiqua*, 44, 85-121.
- Romanow M. (2008). *Gospodarcze znaczenie zwierząt w grodzie na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Chów, konsumpcja i wykorzystanie surowców pochodzenia zwierzęcego*. Wrocław: Instytut Archeologii (maszynopis pracy doktorskiej).
- Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu. Część I*. J. Piekalski, K. Wachowski (red.). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Rzeźnik P. (2000). Gród wrocławski około roku 1000. W: M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około roku 1000* (139-148). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Samsonowicz A. (1982). *Wytwórczość skórzana w Polsce wczesnofeudalnej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Szafraniec W. i Z. (1961). *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szczepanik P. (2021). Miniaturfiguren von Pferden aus den Gebieten der frühmittelalterlichen Nordwestslawen. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 53, 159-180.
- Szwed R. (2003). Osada wczesnośredniowieczna w miejscowości Ślęza, stan. 13, pow. Wrocław. W: B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2. Badania na autostradzie A4. Część I (377-471)*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Tomaszewska K. (2015). Szczątki roślinne z badań archeologicznych przy ul. św. Idziego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. W: A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego (415-419)*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Wachowski K. (1984). Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu. W: B. Gediga (red.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – Wyroby bursztynowe (11-112)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wachowski K. (2001). Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 23, 153-176.
- Wadyl S. (2019). Ciepłe – nie tylko elitarna nekropola. Próba podsumowania. W: S. Wadyl (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim (495-498)*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Williams D. (1997). *Late Saxon Stirrup-strap Mounts: A Classification and Catalogue: No. 111 (CBA Research Reports)*. York: Council for British Archaeology.
- Wyrost P., Chrzanowska W., Molenda O. (1979). Pferdeknochenreste aus den Frühmittelalterlichen Siedlungen Schlesiens. W: M. Kubasiewicz (red.), *Archaeozoology, vol. I (439-459)*. Szczecin: Agricultural Academy.
- Zamelska-Monczak K. (2019). Przedmioty z kości i poroża oraz z metali. W: K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok. Strażnica i klucz królestwa polskiego. Wyniki badań z lat 1958-1965 (191-224)*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

ALEKSANDER LIMISIEWICZ, ALEKSANDRA PANKIEWICZ

THE PRESENCE OF HORSES IN THE WROCŁAW STRONGHOLD. INTERPRETATION POSSIBILITIES AND PROBLEMS

SUMMARY

The horse, as an animal associated with both the sacred zone and the group of mounted warriors, played a special role in early medieval societies. Analyses of the organisation of the Piast state point to, on the one hand, a close connection between equestrian accessories and strongholds and, on the other, the breeding of horses in the so-called service settlements located in the hinterland of the larger centres. Based on the analysis of artefacts from Ostrów Tumski (Cathedral Island) in Wrocław, an attempt has been made to answer the question of whether horses were kept in strongholds and, if so, what material remains might indicate this.

Traces of the presence of horses in the Wrocław stronghold have been found for the period from the second half of the 10th to the first quarter of the 11th century. Horsehair and occasional riding accessories have been found. It is

possible that some buildings could be interpreted as places where these animals were kept.

Even clearer evidence of the presence of horses in the Wrocław hillfort are dated to the period from the second quarter to the end of the 11th century. Horseshoes, and horseshoe nails, which are closely associated with the animal itself and not with the rider's equipment, first appear in the archaeological record in Wrocław in the second quarter of the 11th century. Based on their distribution and the location of finds of horsehair, horse grooming tools, and other accessories associated with these animals, an enclosure was identified where mounts were probably kept. It was established in the undeveloped area, separated from the residential buildings by a fence. The enclosure was located on the former stronghold rampart, near the cathedral (Trench I-II/K). In other parts of Ostrów Tumski, traces

of the presence of horses were concentrated in streets or squares between buildings. Attention was also drawn to small wattle structures adjacent to larger residential buildings, where horsehair was found, suggesting that equines may have been kept there, perhaps with other animals. However, no close connection was found between the places where horses were probably kept and the places where equestrian equipment such as spurs or harness elements were found. It is therefore assumed that riders could have inhabited other parts of the stronghold than those intended for their mounts.

Since the turn of the 11th and 12th centuries, both the layout of the stronghold's buildings and the location of finds related to horses changed fundamentally. The space that was interpreted as a horse enclosure was removed and replaced with a marketplace. These changes were most likely related to the warriors leaving the stronghold area and the residents of Ostrów Tumski focusing on activities related to trade and small-scale manufacturing. However, this did not mean the complete disappearance of horses in the Wrocław stronghold. Traces of the presence of these animals in the period from the turn of the 11th and 12th centuries to the first half of the 13th century are noted, as before, mainly within the streets and squares. Spaces for horses were identified in the northern part of the stronghold (Trench III/K). In this area, they formed a distinct zone of

non-residential buildings, located on the line of the former fortifications. As in the earlier period, a discrepancy was found between the places of occurrence of artefacts related to the horse (horsehair, horseshoes, horseshoe nails) and the rider (e.g. spurs).

Studies on the presence of horses in Wrocław also allow for a discussion on the chronology of the formation of the so-called service settlements involved in breeding these animals. The analysis of the presence of horses themselves in the stronghold and the surrounding settlements, suggest that until the end of the 11th century, equines (or at least a limited number of them) were kept within the stronghold itself. A broader hinterland for this centre began to form only from the turn of the 11th and 12th centuries. Based on the frequency of bone remains, among which a very high proportion belonged to horses, it was also found that in the 12th and especially in the first half of the 13th century, there were a number of settlements south of Wrocław that could have been engaged in horse breeding. The example of Wrocław seems to indicate a very late date of this type of specialisation. The study of the presence of equid remains in the stronghold on Ostrów Tumski and its hinterland is also a very interesting contribution to tracing the social and political changes taking place in larger centres in the Polish lands in the period from the 10th to the 13th centuries.